ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 811.161.2

Ґетка Йоанна,
доктор габілітований,
професор кафедри міжкультурних студій
Центрально-Східної Європи Варшавського університету

Мойсієнко В.М.,
доктор філологічних наук,
професор, член-кореспондент НАН України

Українським Воїнам,
яким доводиться боронити свою
культурно-історично-мовну ідентичність
не науковими аргументами,
а вогнепальною зброєю,
присвячуємо

ПЕРЕОСМИСЛЮЮЧИ РОСІЙСЬКІ ГЛОТОГОНІЧНІ МІТИ
(Про постання східнослов'янських літературних мов /на прикладі української/)

У статті запропоновано новий підхід до висвітлення генези літературно-писемних мов у східних слов'ян. Автори відштовхуються від тези про витоки літературної мови від початків становлення писемної норми. Норми української та білоруської мов пройшли тривалий шлях, але їхні початки, поза сумнівом, сягають періоду Руси. При цьому наскрізною ниткою ми проводимо ідею не лише про існування окремих східнослов'янських мов уже від XI ст., але й окремих редакцій церковнослов'янської мови: від XI ст. — української, дещо пізніше, від XIII ст. — білоруської, а не догматизованої російськими мовознавцями тези про існування в цей період «церковнославянского языка русской / восточнославянской редакции». У цьому контексті слід підкреслити, що від XI ст. наявні також писемні пам'ятки з характерними рисами новгородсько-псковського ідіому, які, однак, залишаються поза межами інтересів авторів статті через те, що цей ідіом не розвинувся в окрему східнослов'янську мову: на зміну новгородській традиції прийшла московська.

Найціннішими і найдостовірнішими джерелами для потрактування початків мовної норми є оригінальні, точно датовані й локалізовані пам'ятки, творені як писемною мовою

Руси, посталою на основі місцевого мовлення, так і церковнослов'янською мовою. Концепцію запропоновано на прикладі української.

Ключові слова: літературна мова, мовна норма, писемна пам'ятка, східнослов'янські мови, редакції церковнослов'янської мови.

Вступні зауваги. Проблема східнослов'янського глотогенезу — і мовних національних структур, і літературних мов — визначалася тривалий час панівним у славістиці поглядом учених, які свідомо чи несвідомо легітимізували геополітичну ідею «старшого брата» (російського народу) і двох молодших братів (білоруського та українського народів), що була прийнятною з погляду царської та радянської російської ідеології. Зараз, через понад 30 років після розпаду Радянського Союзу та відновлення незалежності Білорусі та України, проблема інтерпретації мовних фактів у діахронії залишається відкритою та потребує повторного аналізу. Тому ця стаття пропонує інший науковий погляд у дискусії про походження східнослов'янських національних і літературних мов. Порушена проблема стає ще більш актуальною, оскільки історичні та культурні факти інструменталізуються великими фінансовими витратами та організаційною підтримкою російської влади для відповідних пропагандистських вкидів. Варто зазначити, що активізація цієї діяльності відбулася наприкінці першого десятиліття XXI століття, символічною точкою відліку якого є 2007 рік із заснуванням фонду «Русский мир»[1], цілі та інтерпретація історії якого лягли в основу статті Путіна *Об историческом единстве русских и украинцев*, 12.07.2021[2].

Тому наша стаття є науковим голосом у дискусії про «історичну єдність росіян і українців», однією з ключових проблем якої є генеза східнослов'янських

[1] Через рік після створення фонду «Русский мир» (у 2008 р.) започатковує роботу Комісія з протидії фальсифікації історії на чолі із Сергієм Наришкіним (на той час глави Адміністрації Президента, вихідця з КДБ), згодом у 2012 р. було створено Російське історичне товариство (РТТ) та Російське військово-історичне товариство (РВТО), діяльність яких продовжила роботу Комісії... Кульмінацією місії РТН була підготовка першої «Концепції нового дидактико-методичного комплексу вітчизняної історії», згідно з якою передбачалося уніфікувати інформацію в підручниках та історичних виданнях, ілюстрацію тез щодо генези білоруської, російської та української націй і культур. Див. ще: Por. J. Getka, J. Darczewska, *Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy*. Warszawa 2023, s. 45 i nast., https://www.wuw.pl/product-pol-17299-Rus-porwana-Rosyjska-wojna-o-tozsamosc-Ukrainy-EBOOK.html (dostęp 24.02.2023); por. też: J. Getka, *Obalić mity, paradygmaty i dogmaty. Humanistyka wobec wyzwań rosyjsko-ukraińskiej wojny hybrydowej. Uwagi na marginesie polsko-ukraińskich kontaktów kulturowych*, w: *W poszukiwaniu tożsamości Europy Środkowo-Wschodniej. Tom jubileuszowy z okazji dwudziestolecia Katedry Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego*, red. J. Getka, J. Grzybowski, WUW, Warszawa 2022, s. 15-45, s. 19 i nast. https://wuw.pl/data/include/cms//W_poszukiwaniu_tozsamosci_Getka_J_Grzybowski_J_red_2022.pdf (dostęp 24.02.2023)

[2] Статья Владимира Путина: *Об историческом единстве русских и украинцев*, 12.07.2021 г., http://kremlin.ru/events/president/news/66181 (доступ: 24.02.2023).

національних і літературних мов. Через складність порушених проблем це дослідження зосереджуємо на початках української мови. Представлений у статті аналіз — продовження нашої студії найдавніших текстів, написаних у Русі в XI–XIV ст. [Getka, Moisiienko 2020, с. 27–39], і є одним з етапів більш ґрунтовного дослідження з цього питання.

Хоча серед білоруських, російських та українських учених тривалий час визнавалося існування трьох окремих мов на основі праслов'янської [Смаль-Стоцький 1927, с. 40, 45, 90; Колесса 1924, с. 4; Огієнко 1995, с. 55–65; Горбач 1996, с. 206–225; Шевельов 2002, с. 54–55; Шевельов 2009, с. 392–393; Німчук 2005, с. 440–448; Тищенко 2012, с. 62; Півторак 2015, с. 15–17; Зализняк 2004, с. 7–8; Николаев, Тер-Аванесова, Толстая 2013, с. 117; Вэкслер 2004, с. 80–81], однак генеза стандартів / літературних мов: української та білоруської (а заодно й російської) залишається нез'ясованою в славістичних дослідженнях[1].

Мета цієї статті — показати на конкретних фактах мови найдавніших точно локалізованих і датованих пам'яток, створених у київських скрипторіях, належність писців, що їх переписували, до тогочасного українського мовного простору. Досліджувані тексти: Реймське Євангеліє першої половини XI ст., Остромирове Євангеліє 1056–1057, Ізборники Святослава 1073, 1076, Архангельське Євангеліє 1092[2] — хоч були об'єктом вивчення лінгвістів в узагальнених працях з українського глотогенезу [Кримський 1907; Бузук 1927; Жовтобрюх 1979; Шевельов 2002; Німчук 2005; Півторак 1988], проте докладний аналіз цих текстів та виявлення нових мовних фактів відкрили нові дослідницькі перспективи. З метою удостовірення наших спостережень та висновків щодо тяглости засвідчених руськими писцями в попередньому столітті діалектних українських рис, що згодом стали нормою літературної мови, долучаємо унікальні

[1]Панівним поглядом у російській лінгвістиці залишається констатування єдиної «давньоруської мови» — писемно-літературної для всіх східних слов'ян. На жаль, цей російський міф підхопили й західні наукові осередки. Див.: Krause, Slocum online: T.B. Krause, J. Slocum, *Old Russian Online. Series Introduction*. https://lrc.la.utexas.edu/eieol/oruol (dostęp 24.02.2023), por. też: J. Getka, *Obalić mity, paradygmaty i dogmaty. Humanistyka wobec wyzwań rosyjsko-ukraińskiej wojny hybrydowej. Uwagi na marginesie polsko-ukraińskich kontaktów kulturowych*, w: *W poszukiwaniu tożsamości Europy Środkowo-Wschodniej. Tom jubileuszowy z okazji dwudziestolecia Katedry Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego*, red. J. Getka, J. Grzybowski, WUW, Warszawa 2022, s. 15-45, s. 24, przyp. 27. i nast. URL: https://wuw.pl/data/include/cms//W_poszukiwaniu_tozsamosci_Getka_J_Grzybowski_J_red_2022.pdf.

[2] Датування інших церковнослов'янських текстів русько-української редакції — одноєрова частина Пандектів Антіоха, Турівські листки євангельких читань, Житіє Фекли, Житіє Кіндрата, Бичківський Псалтир, Чудовський Псалтир, Листок Вікторова, Сказання церковне, Учительне Євангеліє Константина Болгарського, постання яких більшість істориків мови (за винятком переважно російських) пов'язує із київською (українською) писемною школою — наразі дискусійне.

матеріали пам'яток XII — початку XIII ст., які дотепер іще малодосліджені в плані мовних особливостей — Христинопільський Апостол, Віденський Октоїх, Галицько-Волинське Євангеліє. Кількість відображених явищ місцевого мовлення в церковнослов'янських текстах руського-української редакції спонукає до перегляду погляду в славістиці щодо становлення української літературної мови.

У ширшому контексті одним із завдань дослідження є верифікація панівних в історичному мовознавстві двох тез:

1) існування до XIV ст. мови давньоруської як спільної, зуніфікованої для всіх східних слов'ян;

2) існування церковнослов'янської мови «русской / восточнославянской» редакції до XIV ст.

Докладний аналіз пам'яток, які ще не описані, та нове прочитання рукописів, які описували раніше, дає підстави говорити про очевидні спроби писців відображати місцеве мовлення, причому не лише у світських, але й у церковно-релігійних текстах. Якщо таких спроб / помилок виявлено щораз більше, то очевидно, що йдеться не про випадковість їх постання, а про намагання свідомо вносити вимовний узус у текст, а згодом відповідно — творити й норму. З огляду на зазначене вище наша студія веде також до верифікації нових дослідницьких перспектив:

1) уже від XI ст. можна говорити про розвиток руського-української (давньоукраїнської) писемності / літературно-писемної мови, від якої й виводимо початки сучасної української літературної мови, а також про розвиток у той час писемності / літературно-писемної мови руського-новгородської, традиція якої, проте, була перервана через московське завоювання й подальше знищення Новгородської республіки;

2) від XI ст. формувалися дві редакції (ізводи) церковнослов'янської мови — південноруська (українська) та північноруська (новгородська).

У річищі цієї студії і відповідно до окресленої дослідницької перспективи ставимо за мету в якнайвиразніший спосіб продемонструвати тяглість розвою української літературної мови від перших прикладів засвідчення норми в XI ст. до сучасної, прийнятої законодавчо норми української літературної мови, але в цьому дослідженні за браком місця поки не показуємо складний процес її витворення. Детальному аналізу та обговоренню підлягатимуть мовні явища церковнослов'янських текстів, починаючи від XI ст., які з часом стали нормою української мови.

Хоча предметом дослідження є українська літературна мова та її історія зокрема, для розуміння складності проблеми необхідно враховувати сучасний стан досліджень розвитку східнослов'янських літературних мов і писемних традицій загалом. Лише такий підхід дасть змогу визначити причину непорозумінь щодо

періодизації літературної української мови між дослідниками різних епох і наукових осередків, а також відповісти на питання: а) що таке насправді літературна мова; б) яка відмінність дослідницьких підходів до ідентифікації (характеристики) літературної мови тепер і в минулому і в) з якого часу можна говорити про початок літературних мов.

Неможливо вийти із зачарованого кола російського наративу (який поширений, на жаль, на світову славістику) щодо походження східнослов'янських мов, не переосмисливши міти історії самої Росії. Тому наше дослідження будуємо на таких засадах:

1. Руссю називалися від початків — Київщина, Переяславщина, Сіверщина (Мала Русь). Зауважимо, що термін Мала Русь уперше застосований до Галицько-Волинського королівства: так іменували митрополита на цих землях. Далі до Руси долучали (завойовували київські князі) інші землі, де жили слов'яни: а) деревляни, дуліби (волиняни), уличі, тиверці, білі хорвати (тепер Україна); б) дреговичі, кривичі (тепер Білорусь), словени (тепер Новгород і Псков); в) останніми були підкорені землі Залісся, де слов'яни (радимичі, в'ятичі — племена з незрозумілою етномовною основою) становили мізерний відсоток (сучасна Московія). Так постала Велика, розширена внаслідок експансії київських князів на північ і схід, Русь. Ще раз підкреслимо: так само, як і етнонім Мала Русь, назва Велика Русь була також терміном, яким київські князі відрізняли її від земель Малої Руси. Лише згодом ці терміни інструменталізували московські правителі, які змінили їхнє первісне значення: описи земель Московського царства та Російської імперії — Великоросії, Малоросії та Білої Русі — виправдовували імперські плани царів і дали ідеологічну основу для тверджень про існування нібито єдиної загальноруської (триєдиної) нації, що складається з білорусів, росіян та українців. Ці теорії циклічно повертаються в моменти кризи, відкриваючи нові поля для дискусій щодо категорій цінностей.

2. Московія від початків існування (1213) — не Русь, а підкорені землі Залісся, що ввійшли до складу Руси[1]. З монгольською навалою, лише через кілька десятиліть після створення цього державного утворення, території Московського князівства були підпорядковані Золотій Орді, яка створила окремий тип політичної влади, поєднуючи в собі місцеві та монгольські елементи, унаслідок чого постало кріпацтво: свавілля гнобительської держави, застосування насильства, переконання в необхідності нещадної покори державі, яка забирає все і нічого не дає своїм підданим [Pipes 2006, с. 58]. Це відбилось і в мові, до якої ввійшло багато слів, що свідчать про гнобительську природу держави: *каббала* ('рабство'),

[1] «Москва була заледве маленькою торговельною заставою на периферії конфедерації з центром у Києві. Люди Руси не були пращурами московитів, а Київська Русь не еволюціонувала в російську сутність» [Буґайський 2022, с. 55].

кандали (‘залізні ланцюги з кільцями, що їх заклепують або замикають на руках чи ногах арештованого, в’язня’), *нагайка* (‘батіг’) тощо. Литовська Русь (з Києвом) і Галичина-Волинь уникли цієї долі. Внаслідок монгольських набігів столиця Руси-України Київ утратив свою роль: після героїчної боротьби 6 грудня 1240 року місто було зруйноване, спалене й майже зрівняне із землею. Київську спадщину швидко захопили північні землі, менш спустошені монгольськими набігами через досить слабкий опір завойовникам. Незабаром після зруйнування Києва осідок митрополита було перенесено спочатку до Володимира над Клязьмою, а потім до Москви (1326 р.). Ще на початку XIV ст. володарі Володимирської та Московської земель під владою монголів почали використовувати титули «великий князь усієї Руси» та «господар усієї Руси» [Лакиер 1847, с. 107], хоча вони правили лише північно-східними руськими землями, підпорядкованими монголам.

3. У зарубіжній історіографії етноніми та лінгвоніми «руський», «русин» до XVIII ст. Росії-Московії не стосувалися. Функціонували окремі етноніми: Magnus Ducatus Moscuensis, Moscovia lub Muscovia[1].

4. Росія впродовж трьох століть (починаючи від Петра й Катерини) видає чужу (українську й білоруську) історію, культуру й мову за свою. Тому історія «древнерусского языка, литературы, культуры» (найдавніший період XI–XIV ст.) побудована на мітах, оскільки базована переважно на пам’ятках української, частково білоруської (від XIII ст.), писемності, малярства, архітектури. Тобто найдавніші писемні факти про російську мову (наприклад XI–XII ст.) подають російські вчені подають на основі очевидних українських пам’яток із сотнями полянських, сіверянських, деревлянських, дулібських діалектних рис, що в майбутньому стали набутком української мови, стали її нормою[2].

5. Від XI ст. на теренах Руси поширювалися пам’ятки церковнослов’янської мови південноруської (української) редакції та північноруської (новгородсько-псковської) редакції.

6. Основою української та білоруської літературних мов стали місцеві середньонаддніпрянський діалект та середньобілоруські говірки відповідно. Основою ж російської літературної мови стала більшою чи меншою мірою зросійщена церковнослов’янська мова.

[1] Grand Principality of Moscow, w: Britannica, https://www.britannica.com/place/Grand-Principality-of-Moscow.

[2] Крізь призму такого підходу й розуміння історії мови російські мовознавці для укладання хрестоматій та словників “русского языка XI–XIV вв.” (СРЯ 1975; СДЯ 1988; Дурново 1914, Кожин 1989, Иванов, Сумникова, Панкратова 1990, Камчатнов 2009) використовують пам’ятки цього часу, які містять не лише російські, але й властиво українські та білоруські мовні риси, над те – найдавніші писемні свідчення (XI–XII ст.) взято переважно з текстів, створених у Русі-Україні, тобто в Києві, на Волині, в Галичині.

Історіографія проблеми. Уведений в обіг ученими, згуртованими навколо Російської Імператорської академії наук, термін «давньоруська мова» для позначення однієї літературно-писемної мови Руси виявився настільки сильним, що із середини XIX ст., як своєрідна аксіома, він незмінно функціонує в сучасному історичному мовознавстві. Його поширення у філології призвело до створення спотвореного образу, а відтак і до оцінювання історії літературних мов українців, білорусів і росіян. Російська мовно-літературна традиція через термінологічну підміну та фальшиву синонімію термінів «руський / русский язык» (тобто руська мова — мова русинів) і «древнерусский язык» (що можна перекладати як *давньоруський*, так і *давньоросійський*). Цю «гру» термінів *русский — российский* непросто перекласти іншими мовами, де перший термін: русский (russkij) стосується культурної спадщини Руси, але досі перекладено, наприклад, польською мовою як *російський* (Russian ballet — rosyjski balet), а другий — державності й політики: Российская Империя — Imperium Rosyjskie. Таким чином, уже з часів Петра I й появи концепції «триєдиної російської нації» був застосований механізм запровадження термінів-синонімів «руський» і «российский», у якому термін «руський» став наднаціональним, одним із інструментів (з-поміж багатьох інших) для включення (збирання) руських земель до складу Російської імперії. Сучасний термін для характеристики мови найдавніших писемних текстів «древнерусский язык» — *давньоруська мова* в загальному, нефаховому сприйнятті, вказує на однозначний, безпосередній зв'язок із терміном «русский язык» (російська мова), коріння якого, тобто його генеза, сягає безпосередньо початків Руси, усуваючи мови українців і білорусів. Подібна термінологічна плутанина панує під час перекладу лінгвоніма «давньоруська мова» неслов'янськими мовами, яка є настільки гострішою, наскільки реципієнти перекладів менше знайомі з культурним контекстом руських земель. Відповідно в англійській мові функціонує термін «Old Russian Language», у німецькій «Altrussische Sprache», а у французькій «le vieux russe» або «la langue ancienne russe». Переклади цих термінів із зазначених вище мов без докладного фахового знання відривають описані історико-культурні факти від українського та білоруського контексту. Наприклад, прямим українським перекладом згаданих англійських, німецьких і французьких термінів буде «давня російська мова». На такі термінологічні маніпуляції в наукових дослідженнях російських учених ми вже звертали увагу в своїх працях [Getka, Moisiienko 2020; Getka, Darczewska 2023, c. 89–90, 100].

На підтримку імперській офіційній державній ідеології, закріпленій через радянську доктрину, приходить наука. Вищеописану уніфікацію непоєднуваних термінів «руський» і «російський» і термінологічний хаос, що ускладнює розуміння процесу розвитку мов двох інших східнослов'янських народів — білорусів і українців,— активно використано в науково-енциклопедичних дослідженнях.

Чудовою ілюстрацією цього є, наприклад, те, що російські та радянські вчені вживають термін «російська мова» в таких значеннях:

1) ‘совокупность всех живых языков восточнославянской ветви от времени выступления восточных славян на историческое поприще до образования наций: великорусской, украинской и белорусской’, 2) ‘письменный язык, который сложившись на основе общеславянского литературного языка (так называемого языка церковнославянского), выполнял литературные функции в Киевской и Московской Руси до образования русского (великорусского) общенационального языка’, 3) ‘совокупность всех наречий и говоров, которыми пользовался и пользуется в качестве родного языка русский народ’, 4) ‘общерусский национальный язык, язык прессы, школы, государственной практики’ [Виноградов 1978, с. 10].

Питання термінології в царині *філологія* / *назви мови* мають вимір багатовікового російського ідеологічного насильства. Описана російська термінологічна традиція, незмінна — як згадувалося — від царських часів до радянського періоду і відображена в сучасній російській медієвістиці, повністю заперечує наявність білоруського та українського культурно-мовного складника в найдавнішому періоді руської писемності. Ця думка підкріплюється висновками нових наукових досліджень, *де-факто* термінологічно зрівнявши терміни «*русин*» і «*росіянин*», що дає підстави локалізувати *руський* / *російський* народ (*русский* народ) на Смоленській, Вітебській, Мінській, Гроденській, Могильовській, Чернігівській, Київській землях, а також на Волині і Поділлі [Смирнова 2011, с. 1] або перераховуючи в одній послідовності без будь-яких коментарів українські та російські міста / землі як пов’язані однією одвічною традицією [Киянова 2010, с. 10]. Представлені тут два уривки відображають державну ідеологію, на яку (особливо після 2007 р.) вплинула описана вище діяльність Фонду «Русский мир», або тези, що містяться в «Концепції нового дидактико-методичного комплексу вітчизняної історії»[1].

Відповідно в російській мовознавчій традиції історія розвитку літературної мови особливих змін від кінця XIX ст. до сьогодення не зазнала й переважно зводилася до таких етапів:

I. Київський період;

II. Московський період;

III. Період становлення російської мови (від II пол. XVII ст. до О.С. Пушкіна);

[1] Звичайно, трапляються формулювання російських учених, які свідчать про прагнення відповідати об’єктивним, а не заідеологізованим історичним фактам [Живов 2017, с. 77], але їх треба сприймати радше як поодинокі винятки.

IV. Сучасний період (від О.С. Пушкіна до сьогодення) [Ларин 1975, с. 7; пор. ще Виноградов 1978, с. 150].

У різних варіаціях такі періоди виділяли лише з називанням найдавнішого писемного — «литературный язык древнерусской народности» О.І. Єфімов [Ефимов 1955, с. 417–422]; Є.Г. Ковалевська [Ковалевская 1978, с. 36–37], О.М. Кожин [Кожин 1981, с. 8], М.О. Мещерський [Мещерский 1985, с. 19–20]; «древнерусский литературный язык» О.І. Горшков [Горшков 1969, с. 21], О.М. Камчатнов [Камчатнов 2015, с. 15].

Подібне трактування історії літературно-писемної мови в білоруській та українській радянській мовознавчій традиції. Зазначений факт (уживання українських і білоруських пам'яток під спільною назвою «давньоруська» в підручниках і словниках «руської мови XI–XIV ст.») не відповідає тогочасній реальній мовній дійсності. Прагнучи до наукової чесності, а також дотримуючись уже віднедавна започаткованої й наразі чинної традиції вживання термінів «старобілоруський», «староукраїнський» для культурних фактів, починаючи із XIV ст., було б логічним і змістовно вмотивованим запровадити такі народо- та мовоназви для введення в науковий обіг східних слов'ян та їхніх мов у XI–XIV ст.: давньоруська-білоруська, давньоруська-російська, давньоруська-українська. Такі терміни враховували б різноманіття спадщини найдавнішого періоду Руси.

Мовно-писемна ситуація в Русі XI ст. Незаперечною істиною є той факт, що в Русі однією з літературно-писемних мов була церковнослов'янська, як і незаперечним є факт проникнення від найдавнішого часу до цих текстів рис окремих східнослов'янських мов. Тому навіть про церковнослов'янські пам'ятки можна говорити як про різні локальні редакції — давньоукраїнську (від XI ст.), давньоновгородську (від XI ст.), давньобілоруську (від XIII ст.) і давньомосковську або давньоросійську (від XIV ст.). Засвідчені писарями ознаки рідного діалекту (русько-київського, русько-галицького, русько-волинського, русько-полоцького, русько-смоленського, русько-новгородського) вочевидь із часом стали поштовхом для розвитку місцевого письменства, а як наслідок — і окремої писемно-мовної традиції. Розуміємо складність цієї проблеми, оскільки руський простір XI–XII ст. у плані вияву писемних текстів покритий нерівномірно. Початки руської книжності відомі віддавна (від XI ст.) у Києві та Новгороді. Тобто від XI ст. можемо говорити хіба про мовне протиставлення півдня Руси (України) півночі Руси — Новгороду[1]. Очевидних мовних свідчень із теренів, на яких

[1] Свідомо тут не вказуємо (Росія), адже Новгород на той час і пізніше протиставлявся Заліссю, пізнішій Московії – майбутній Росії, яка, зрештою, його (Новгород) першим із руських земель і знищила. Поділяємо погляд А. Зализняка, що лише вкрай несприятливі обставини не призвели до витворення на основі новгородсько-псковського діалекту окремої четвертої східнослов'янської мови [Зализняк 2004, с. 7–8; 57].

згодом постала Білорусь у XI–XII ст., наразі немає, хоча такі тексти цілком допустимі на цих давніх слов'янських землях. Про терени, на яких постала Московія, у плані розвитку книжності й писемності говорити годі, якщо відкинути російські міти, адже в XI–XII ст. на Заліссі нічого не відомо ні про писемність, ні про книжність.

Виходимо з тези, що діалектний простір східного слов'янства в найдавніший писемний період (XI–XIII ст.) був диференційований. Засадничою для розуміння мовного простору Руси цього періоду є міркування Ю. Шевельова про 5 макрозон, або за термінологією вченого — «мовно-територіяльних одиниць-регіонів»: Києво-Поліський, Новгородсько-Тверський, Полоцько-Смоленський, Муромо-Рязанський, Галицько-Подільський, на основі яких постали в майбутньому три східнослов'янські мови [Шевельов 2009, с. 389, 392]. Зазначимо хіба при цьому, що новгородсько-псковський мовно-територіальний регіон у культурно-мовний простір Московії не входив, а радше виразно протиставлявся всьому московському (див. ще запропоновану нами карту-схему розвитку східнослов'янських мов).

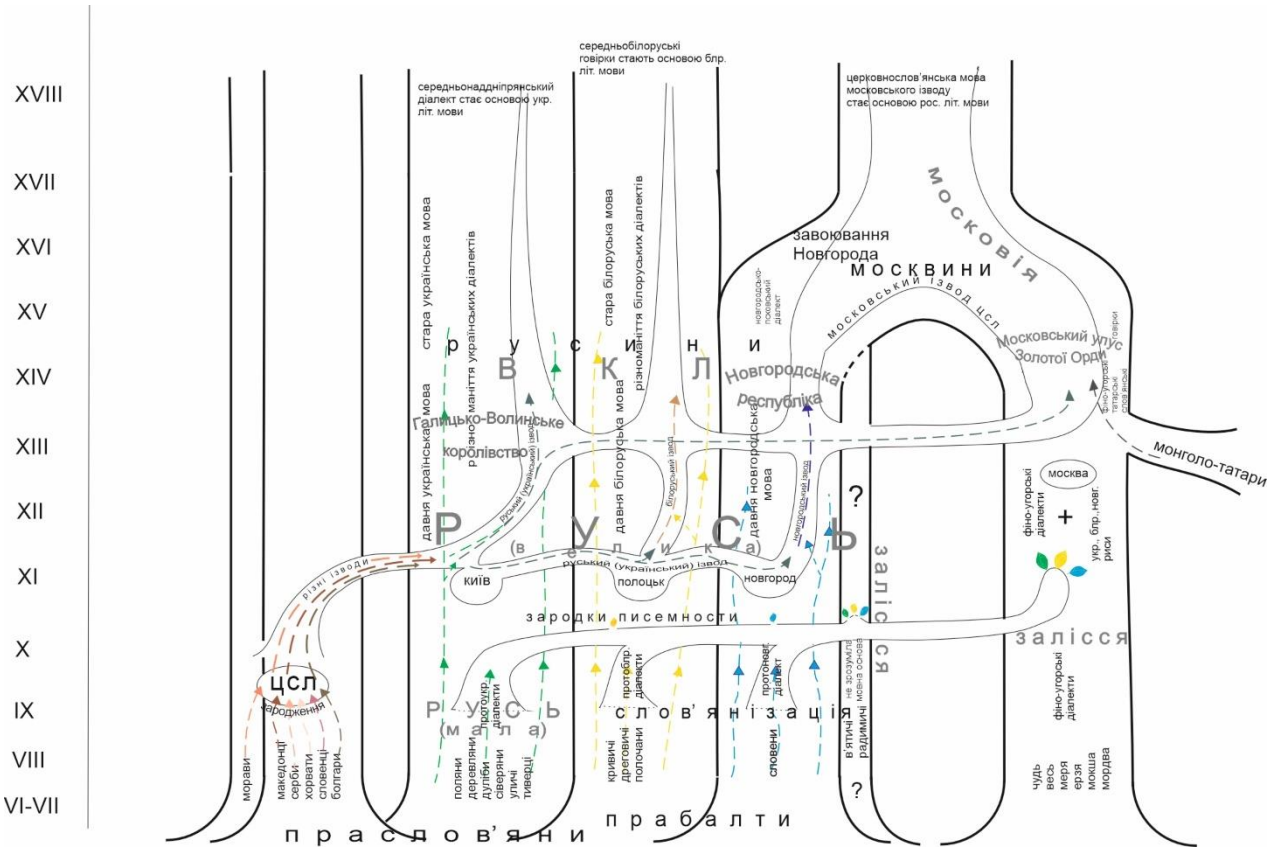

Карта-схема східнослов'янського глотогенезу

Автори дякують бійцеві ТрО ЗСУ

Як було зазначено вище, у питанні глотогенезу української мови очевидною вже є теза про історичний період функціювання мови (давньоукраїнський) та доісторичний (протоукраїнський), адже постання риси в писемній пам'ятці свідчить, що фактично вона в мовленні з'явилася набагато раніше. Вимовні ж норми кожної мови формуються поступово, разом із її становленням і розвитком. Вони складаються спочатку звичайно як певні узуси того діалекту, що через певні історичні умови лягає в основу формування мови народності. Орфоепічна й орфографічна традиції тісно переплетені. Вимовний узус носія конкретної мови, потрапляючи на письмо (у пам'ятку), впливає із часом на подальшу орфографічну традицію. Важливо, що цей узус може потрапляти як до текстів власне своєї мови конкретного етносу, так і до текстів, писаних іншими, чужими мовами представниками цього етносу. Тому для усвідомлення початків структури будь-якої окремої мови важливі різні писемні свідчення і не обов'язково з джерел саме цієї мови. Наприклад, для пізнання розвитку польської мови важливі свідчення з латиномовних пам'яток XII ст., білоруської — із церковнослов'янських руського-білоруської редакції від XIII ст. (писаних русинами-білорусами на теренах Руси-Білорусі), української — із церковнослов'янських русько-української редакції від XI ст. (писаних русинами-українцями на теренах Руси-України), російської — із церковнослов'янських московсько-російської редакції XIV ст. (писаних москвинами-росіянами на теренах Московії).

Мова — норма — літературна мова. Як відправний пункт для міркувань щодо розвитку норми української літературної мови та інших мов можна використати культурологічні дослідження категорій ідентичності та виокремлення відмінностей між системою «моя» і «чужа», що лежить у площині усвідомлення себе через носіїв цього етнолекту, факту функціонування їхньої, окремої мови. Завершальним етапом цього процесу є — за очевидних можливостей, які забезпечують існування осередку влади, що є водночас осередком культури — прийняття визначеного правопису, який підтвердить окремішність цієї мови. Важливими тут стають передусім позамовні аспекти: питання визнання окремішності мови є справою передовсім суспільно-політичною (поширене М. Вайнрайхом, *Мова — це діалект, у якого є армія і флот*).

Проблема витоків літературних мов у різних народів тісно пов'язана й переплітається з розумінням самого поняття «літературна мова». Помилковим був би підхід усвідомлювати поняття «літературна мова» з висоти сьогодення і сьогоднішніх знань про нього.

На сучасному рівні цю проблему в деяких національномовних традиціях розв'язують термінологічно: для розмежування понять *літературна мова* і *мова літератури* для першої інколи використовують синонімічний термін *мовний*

стандарт, або *стандартна мова*. Наприклад, в англ. мовознавчій традиції використовують саме цей термін — *standard language*, *standard English*. Мовний стандарт пов'язаний із кодифікацією й затвердженням його певним державним органом конкретного соціуму як національного правопису.

Саме ж упровадження правопису — довготривалий процес: мовний узус та літературна норма можуть коригуватися століттями, оскільки взаємодія між усним і писемним виявами мови є предметом постійних дискусій освічених верств суспільства та науковців. Незалежно від різних поглядів і традицій наразі літературну мову / мовний стандарт потрактовують як: «*język literacki to nieco już przestarzała nazwa języka ogólnego, inaczej — standardowego (dawniej jego nośnikiem była literatura (stąd jego nazwa), dziś przede wszystkim prasa i inne media). Główna odmiana języka narodowego, ukształtowana w toku rozwoju kultury, nauki i piśmiennictwa, użyciem słownictwa i gramatyki rządzą w języku literackim* ***normy ustalone przez tradycję***»' [Jaworski 1990, с. 68; див. ще: STL 1988, с. 208; Гухман 1990, с. 270; Бандарэнка 1994, с. 312; Toporišič 1992, с. 83; Єрмоленко 2004, с. 318].

Згадані вище міркування ведуть до висновку, що норма є основним поняттям для розуміння літературної мови не лише в синхронії, але й у діахронії [Kuraszkiewicz 1986, с. 129; Тот 1985, с. 331–332; Едличка 1976, с. 19]. Особливо важливе значення має поняття норми на початковому етапі її формування, тому вона (норма) була і є предметом студій із проблем генези літературних мов.

Брак нормувальних праць на різних етапах розвитку мови не може бути категоричним запереченням наявності норми як в усному мовленні, так і писемній мові. Незважаючи на відсутність у церковнослов'янській мові протягом тривалого часу (аж до кінця XVI ст.) кодифікації норм, вони безсумнівно були. Про це свідчать численні виправлення в рукописах, що дійшли до нашого часу.

У цьому річищі вчені відзначають, що літературна мова пов'язана з писемною, книжною традицією й існує відтоді, відколи існують твори, написані нею [Успенский 1988, с. 11; Русанівський 2001, с. 10], та додають, що її можна усвідомити, дослідивши, з одного боку, діалекти, жаргон, з другого — розмовну й писемну мову, з третього — мовний, мовленнєвий та літературний стиль [Виноградов 1978, с. 287] або проаналізувавши внутрішній розвиток мови — фонетики, морфології, синтаксису, словотвору й лексики в її діалектах, а також граматично-лексичну й словотвірну систему літературно-мовних варіантів літературної мови в її діахронному (історичному) перекрої й розвитку [Горбач 1993, с. 45]. Щобільше, до літературної мови зараховують не лише писемну, але й усну форми наддіалектного мовлення, що відображена у фольклорі, та наголошують, що еволюція розмовної мови відображається на еволюції літературної мови [Трубачев 1990, с. 10–11].

Очевидно, що українська (як і інших народів) літературна мова, наприклад, в XI, XVI ст. і тепер — то різні мови. Вони відрізнялися на всіх лінгвальних рівнях. Однак незаперечним буде й той факт, що на кожному із цих рівнів виявляємо елементи, які характеризували українську (як і інших народів) мову в XI, XVI ст., характеризують її й тепер. Що об'єднує українську літературну мову того ж таки XI ст. і сучасну українську літературну мову XXI ст.? Безсумнівно — безперервна писемна традиція й однакова мовна норма.

Аби вийти із зачарованого кола належності текстів до літературної мови (поезія письменників-класиків — це літературний стандарт, а застільні весільні поліські пісні — таким стандартом не є, що й закономірно в річищі наших знань про сучасну літературну мову), варто сприйняти іншу шкалу цінностей для потрактування літературної мови на різних етапах її функціонування. Вочевидь, що такий само підхід не можна застосувати до розуміння літературно-писемної традиції в минулому, адже таку традицію розвивали, наприклад, в XI ст. й русин митрополит Іларіон у «Слові про закон і благодать» і безіменні русини-кияни, які в тому ж XI ст. залишили свої автографи-графіті на стінах Софійського собору. Ці зовсім різні за значущістю й майстерністю мовного вираження тексти — зразки русько-української писемності, а отже і літературно-мовної традиції, у яких відображено вже місцевий мовний узус, що згодом, повторюючися з віку до віку, став українською літературною нормою, власне, мовним стандартом.

Отже, в історії літературної мови варто виділяти період нестандартизований (відсутність кодифікації, що однозначно не заперечує існування на той час писемно-літературної мови, для українців — від XI до XVI ст.) та стандартизований — поява нормувальних праць, для українців — від кін. XVI ст. А в пам'ятках української мови до кінця XVII ст. знаходимо більшість (якщо не всі) характерних лінгвальних рис, які зараз становлять норму літературної мови.

На нашу думку, найлогічнішим і найрозсуднішим є «мінімалістичний» підхід, запропонований С. Урбанчиком та розвинений Б. Вальчаком у дискусії щодо формування польської літературної мови.

Відповідно до схарактеризованої ними концепції «максималістичної», про існування літературної мови можна говорити, коли вона має три ознаки: 1) ця мова унормована; 2) цією мовою створені високохудожні зразки красного письменства; 3) ця мова є знаряддям усієї духовної культури народу.

Б. Вальчак, однак, пропонує відкинути елемент художності (тобто факт існування в літературних творах великої художньої цінності) як думку суб'єктивну [Walczak 1994, c. 39], так само й факт існування мови як єдиного засобу духовної комунікації народу (прикладами тут можуть бути: рівнозначне функціонування на теренах Речі Посполитої польської мови й латини, або також давньогрецька мова не була зрозумілою на великих просторах Давньої Греції)

[Walczak 1994, с. 40], водночас насамкінець, услід за С. Урбанчиком, стверджував, що «*jedynym (a więc zarazem koniecznym i wystarczającym) warunkiem istnienia języka literackiego jest norma językowa. Pytanie o czas powstania języka literackiego jest więc pytaniem o czas pojawienia się normy językowej*» [Walczak 1994, с. 41; Urbańczyk 1950, с. 97–109]. Подібну ж думку висловлював і російський учений Б. Успенський [Успенский 2002, с. 7–8].

Підсумовуючи зазначене вище, приймаємо тезу, що постання літературної мови треба пов'язувати з появою першої мовної норми, засвідченої в оригінальних писемних пам'ятках різних жанрів та стилів, і беремо за основу подальшого дослідження початку української літературної мови. У контексті студій щодо походження літературно-писемних мов східних слов'ян маємо також пам'ятати про особливості умов розвитку культури на різних слов'янських теренах — *Slavia Ortodoxa* і *Slavia Latina*.

Тексти церковнослов'янською мовою як джерело для дослідження початків літературної мови: український та російський контекст. Аналізуючи фонетичні, морфологічні, лексичні чи синтаксичні риси, які трактують у контексті пошуку слідів вимови предків сучасних українців, дослідники встановлювали передовсім витоки національної мови (мовної структури). Для потрактування ж початків літературно-писемної мови використовували передовсім оригінальні світські тексти [Німчук 2001, с. 698–699]. Саме брак таких оригінальних (не пізніших копій) пам'яток найдавнішого писемного періоду був і залишається основним фактором стримування для істориків мови, щоб уважати XI–XIII ст. початковим етапом становлення української літературної мови. Звичайно, ми не заперечуємо ролі та значення досліджень у такому напрямку. У контексті ж функціонування церковнослов'янської мови в східних слов'ян варто наголосити на ще інших факторах, пов'язаних із культурно-суспільним життям Руси та — ширше Центрально-Східної Європи періоду X–XIV ст.

Мовна ситуація в слов'янських країнах культури *латина* (Польща, Чехія) і культури *ортодокса* (Україна, Білорусь, Росія) відрізнялася, оскільки латина і церковнослов'янська займали різні позиції у свідомості своїх носіїв. Латина була взагалі незрозумілою для західних слов'ян (її вважали абсолютно чужою); церковнослов'янська мова була відносно зрозумілою, і загалом абсолютно чужою її не вважали. І. Огієнко твердив, що українська початкова літературна мова, мова церковна болгарська, не була для предків сучасних українців мовою зовсім чужою, — її добре розуміли [Огієнко 1995, с. 87]. Текст латинською мовою для чеха чи поляка не був і не міг бути своїм, скільки б у ньому не траплялося помилок у бік місцевої чеської чи польської розмовної стихії. Текст церковнослов'янською мовою для русина якщо й не був цілком своїм, то, щонайменше, його не вважали зовсім чужим (писану русином — українцем, білорусом — пам'ятку

церковнослов'янською мовою за значної кількості відхилень від церковнослов'янської традиції в бік місцевого узусу можемо потрактовувати як пам'ятку відповідно української чи білоруської літературної мови). Розмовна стихія москвинів до церковнослов'янських текстів найдавнішого писемного періоду не потрапляла.

Отже, церковнослов'янські тексти руської редакції найдавнішого періоду, точно локалізовані й датовані, допомагають верифікувати тезу про те, що місцеві писці-русини відображали в них (текстах) риси рідної мови і таким чином давали підставу історикам мови для висновків щодо початків власне структури цієї мови.

Роль церковнослов'янської для становлення літературних мов східних слов'ян кардинально відрізнялася. Якщо в основу української та білоруської літературних мов лягли конкретні місцеві діалекти, а церковнослов'янська при цьому опинилася на узбіччі української та білоруської національно-мовної традиції, то у російській усе було інакше (див. ще карту-схему глотогенезу східнослов'янських мов). Основою літературної російської мови стала саме церковнослов'янська, а місцеві говірки лише частково вживлювалися в неї, творячи із часом сучасний російський мовний стандарт [Унбегаун 1970, с. 267]. Наприклад, фраза без жодного східнослов'янського слова «*Главный храм страны враги превратили в прах*»[1] звучала цілком по-російськи як у XV ст., так по-російськи звучить вона й зараз у XXI, але сконструювати подібні речення без питомих східнослов'янських лексем українською чи білоруською неможливо.

Тому поділяємо твердження про витворення саме російської літературної мови на основі церковнослов'янської, до якої із часом, особливо починаючи від XVIII ст., дедалі більше проникали місцеві мовні елементи. До XVIII ст. у тексти московської писемності народно-розмовні елементи проникали мало, тому так непросто виокремити пам'ятки церковнослов'янської мови московської редакції, наприклад у XIV–XV ст.

Українська ж розмовна стихія часто долала цей церковнослов'янський бар'єр і проникала в нього більшою чи меншою мірою ще від часу появи на землях півдня Руси церковнослов'янських текстів-протографів з інших слов'янських центрів книжності. Із часом це призвело до того, що від XIV ст., особливо в XV-му, маємо церковнослов'янські пам'ятки, у які писарі вносили до тексту не лише окремі фонетичні чи морфологічні риси, а взагалі творили цілі фрагменти (кілька сторінок) уже не церковнослов'янською, а руською-українською. Певна річ, що за такої ситуації можна говорити про свідому діяльність писаря, який вносив свою русько-українську норму наскрізно в структуру церковнослов'янської мови. Наприклад, у Четьї 1489-го року руський книжник записує цілі

[1] Цей вислів сконструював житомирський філолог Тарас Стрільчик.

аркуші тексту руською-українською (не церковнослов'янською) мовою [Німчук 2015, с. 27].

Цей та багато інших подібних фрагментів текстів руcько-української мови, які поширені в церковнослов'янських пам'ятках, а також наявність світських зразків, зокрема ділового письменства, дають підстави твердити про функціонування руcько-української писемної мовної норми як доконаний факт.

Уже в найдавніших церковнослов'янських текстах руcько-української редакції з київського скрипторію XI ст. відображено сотні прикладів українських мовних рис, які потрактувати лише як звичайні недогляди писців буде науково некоректно. Доступність тепер факсимільних видань, оцифрованих копій текстів XI ст. та можливість опрацювання деяких оригіналів дали змогу суттєво доповнити список засвідчених раніше мовних явищ.

Отже, церковнослов'янські тексти руcько-української редакції від XI ст. — як би то не парадоксально звучало — можуть бути придатні для студій над становленням норм української літературної мови. Спроби відображення місцевої власної вимови, здійснені найдавнішими писцями в церковнослов'янських текстах, унаочнили тогочасні можливості, потенціал розвитку письменства і, можливо, стали поштовхом до пізнішого більш сміливого впровадження рис власної мови на письмі.

Ті приклади виявлено передовсім на звуковому рівні, рідше на морфологічному. Вочевидь, не можна очікувати, щоб на підставі аналізу текстів лише XI ст. відтворити повну картину мовної структури чи послідовно сформульовану орфографічну норму, оскільки з огляду на кількість доступних текстів, а відповідно й прикладів, — це неможливо. Зрештою, це не основна мета нашої студії. Передовсім вказуємо на діалектні риси, що надалі визначили правописні тенденції в церковнослов'янських текстах, які згодом стали нормами української мови, а також стали узусними для певних діалектів української мови. Такий напрямок дослідження дасть змогу відповісти на питання логічності / нелогічності долучення церковнослов'янських писемних пам'яток української редакції до вивчення історії української літературної мови. Переконані, що сам факт появи мовної риси і зростання кількості її фіксацій у наступних століттях є доказом намагань писців відображати вимовну норму рідної мови.

Особливо акцентуємо увагу на тому, що аналізуємо тексти, збережені в оригіналах, час (XI ст.) і місце (Київ) створення яких сумнівів у славістиці не викликають. Крім церковнослов'янських, долучаємо, за наявності, приклади з написів-графіті Софійського собору в Києві, які датовані XI–XIII ст.

Фонетичний рівень

1. Реалізація *ять. В українській мові етимологічний **ě* дав різні рефлекси. Нормою літературної мови є реалізація [і] незалежно від позиції в слові [Карский

1962, с. 548; Филин 1972, с. 175; Жовтобрюх 1979, с. 270; СУЛМ 1993, с. 49; ІГУМ 1980, с. 87]. Набагато строкатіша картина в українських діалектах: наприклад, у поліських (північноукраїнських), у межах яких розташований Київ, засвідчено низку виявів, крім [і]. У наголошеній позиції: [**и**] — *'ричка, 'билий*; [**ê**] — *л'êс, пр'іст'рêт, мо'йê 'рук'і*; [**ê**] з виділенням звука [й] після губного — *в'йêра, тоб'йê*; [**іе**] — *д'іед*; [**ие**] — *'риечка*. У ненаголошеній переважно [**е**] — *де'док, бе'да, вед'ро* [АУМ І, с. 3–10; ІІІ, ч. ІІІ, с. 6; Мойсієнко 2016, с. 62–63].

XI століття. Уже в найдавніших писемних текстах маємо підтвердження цього: *двѣ ризи* в Архангельському Євангелії 1092 [Бузук 1927, с. 8], *съ стины* у Слові Григорія Богослова XI ст. [Жовтобрюх 1979, с. 239]. Докладний аналіз київських рукописів, дає підстави констатувати, що такі написання не були просто описками: *ниции* (Ізб. 1073, 5), *въ вѣри* (Ізб. 1073, 17 зв.), *посмиѧвъсѧ* (Ізб. 1073, 115), *нимаѧ* (Ізб. 1073, 142), *видыи* (Ізб. 1073, 149), *исцили* (Ізб. 1073, 162), *оутишєниѫ* (Ізб 1073, 199 зв.), *процвитаѧ* (Ізб. 1076, 184), *въ мироу* ‘помірно’ (Ізб. 1076, 237 зв.), *не оплитати сѧ* (Ізб. 1076, с. 103). Засвідчено й поплутування **ѣ – и**: *въ кѡнъстаньтини градѣ ... въ кѡнстантинѣ градѣ* (Ізб. 1073, 23); *видивъше* (АЄ 1092, 32), *ѧви* (присл.) (АЄ 1092, 98), *о сп̄си* (АЄ 1092, 126 зв.), *двѣ ризи* (АЄ 1092, 151 зв.). В українській писемній традиції в запозичених словах написання у фіналях на місці гр. **-ει-** віддавна збіглися з ятевим рефлексом **-ѣй-**, що відповідно графічно нерідко відображувано як **-ий** (пор. в сучасній літературній мові *Мусій, Андрій*). Такі написання відомі в київському скрипторії від XI ст.: *до моусиѧ* (Ізб. 1073, 176), *андриѧ* (Ізб. 1073, 261зв.), *матѳиа* (Ізб. 1073, 262). Писець РЄ виправив **ѣ** на **и** в дієприкметниковій формі зн. в. мн. *столщѣ* > *столщи* (РЄ, 16 зв. а–б). Виправлення майже не помітне у факсимільній копії пам’ятки, однак добре видно в оригіналі.

Крім таких *и*-виявів на місці ***ě**, засвідчено й десятки прикладів *е*-реалізації, що цілком відповідає північноукраїнській (поліській) рефлексації цієї давньої фонеми в українській мові: *єды* (РЄ, 10 б), *ѿнєє* (РЄ, 4 б), *с оноє страны* (РЄ, 14 а), *оучєники своє* (РЄ, 2 зв.), *грѣхы своє* (РЄ, 10 б), *въ вѣрє* (Ізб. 1073, 8 зв.), *явънє* (Ізб. 1073, 8 зв.), *тєбє ... тобє* /Д. одн./ (Ізб. 1073, 15 зв. б), *вєроуѫ* (Ізб. 1073, 21 зв. а), *въ єфєсє* (Ізб. 1073, 23 зв. б); *тєбє* (АЄ 1092, 30, 40 зв.) — Д. в. одн., *сєбє* (АЄ 1092, 91, 105) — Д. в. одн., *о таинє* (АЄ 1092, 101).

Пор. ще в графіті XI ст. на стінах Софії Київської: *господи помози стєфаноу грєшнамоу* [Нікітенко, Корнієнко 2009, с. 428].

XII — поч. XIII століття.

и-вияви: *въ попєли* (ГВЄ: Шевельов 2002, с. 206), *тимофеовѣ* (ХА, с. 9), *павьлови* (ХА, 13), *о чади* (ХА, 255); *въ коринфи* (ВО, 158 зв.), *никто* (ВО, 192), *свѣдитєли* (ВО, 184 зв.); *свѣдитѣль* (ГВЄ, 175), *въ комьрѡзи* (ГВЄ, 145 зв.), *изидають* (ГВЄ, 143 зв.), *прѣидѣмъ* (ГВЄ, 101);

Пор. ще в графіті XII–XIII ст. на стінах Софії Київської: *рабу николи* [Корнієнко 2015, с. 85].

Крім таких *и*-виявів на місці ***ě**, засвідчено й десятки прикладів *е*-реалізації, що цілком відповідає північноукраїнській (поліській) рефлексації цієї давньої фонеми в українській мові: *єды* (РЄ, 10 б), *ѿ нєє* (РЄ, 4 б), *с оноѓ страны* (РЄ, 14 а), *оучєники своє* (РЄ, 2 зв.), *грѣхы своє* (РЄ, 10 б), *въмєтаємо* (ОЄ 1056–1057, с. 255), *въ вѣрє* (Ізб. 1073, 8 зв.), *явънє* (Ізб. 1073, 8 зв.), *тєбє … тобє* /Д. одн./ (Ізб. 1073, 15 зв. б), *вєроуѫ* (Ізб. 1073, 21 зв. а), *въ єфєсє* (Ізб. 1073, 23 зв. б); *ѥдѧть* (АЄ 1092, 5), *тєбє* (АЄ 1092, 30, 40 зв.) /Д. в. одн./, *сєбє* (АЄ 1092, 91, 105) /Д. в. одн./, *о таинє* (АЄ 1092, 101).

е-вияви: *имєши* (ХА, 122), *нє владєть* (ХА, 147 зв.), *нєизмєрьныи* (ВО, 3), *оу тєбє* (ВО, 149), *засвѣдєтєльствова* (ВО, 155 зв.), *прєгрєшєни* (ВО, 257); *к тєбє* (ГВЄ, 32 зв., 38).

Пор. ще в графіті XII ст. на стінах Софії Київської *грєхы, дєлы* [Корнієнко 2011, с. 16], *грєшъника* [Корнієнко 2015, с. 35].

Наведені приклади дають підстави для узагальнення про те, що київські писарі вносили у церковно-релігійні тексти місцевий розмовний узус: *и*- та *є*-рефлекси на місці давнього ***ě**. Іканізм (вимова й написання **і** на місці ***ě**) став не лише нормою української літературної мови, але й визначальною мовною рисою українців.

2. Континуанти давніх **i* – **y*. Злиття давніх ***у** (непереднього ряду) та ***і** (переднього ряду) в один специфічний звук [и] (передньо-середнього ряду, середньо-високого підняття) поряд з іканізмом є однією з найхарактерніших рис українського вокалізму. Явище поширене в більшості говірок української мови [АУМ І, с. 41–44; ІІІ, ч. ІІІ, с. 5], у сучасній українській мові така реалізація є нормою [ІГУМ 1980, с. 90].

XI століття.

У текстах XI ст. цих виявів засвідчено вже десятки: *мужь єи правьдивь си* (РЄ XI, 4), *чл҃кь сы правьдьни* (РЄ XI, 6), *ныжє* (РЄ XI: 8); *мъногашьди* (ОЄ 1056–1057, с. 73), *и злоби … и клѧтвы* (Ізб. 1073, с. 41), *ти ли съмѣєши* (Ізб. 1073, 87), *въспытанъ* (Ізб. 1073, 92), *трызны* (Ізб. 1073, 92), *вєльмы* (Ізб. 1073, 94 зв.), *нєправди* (Ізб. 1073, 104 зв.), *находилы* (Ізб. 1073, 109), *ѩзикъ* (Ізб. 1073, 110), *плътолюбыя* (Ізб. 1073, 135), *выны* (Ізб. 1073, 154 зв.), *рикаю* (Ізб. 1073, 180), *прикриває* (Ізб. 1073, 185), *зємлямѣрыи* (Ізб. 1073, 203 зв.), *риба* (Ізб. 1073, 251), *ѱалтира* (Ізб. 1073, 253 зв.); *осырѣьжѫ* (Ізб. 1076, 112 зв.), *пронирливии* (Ізб. 1076, 249); *постыдыть сѧ* (АЄ 1092, 80 зв.), *годыны* (АЄ 1092, 111), *рызы* (АЄ 1092, 102 зв., 118), *рибы* (АЄ 1092, 163), *статырь* (АЄ 1092, 42), *оупокрыти* (АЄ 1092, 75).

XII – поч. XIII століття: *бывати руками* (ХА, 3), *хотѧщихъ быти* (ХА, 35), *вы … моучены* (ХА, 59), *ѿкрилъ* (140 зв.) і *ѿкрываєтьсѧ* (ХА, 142); *распьны*

(ВО, 35 зв.), *гвозды* (ВО, 71), *ми молимъ* (ВО, 150 зв.), *слишати да слышитъ* (ВО, 158 зв.), *нє вныдє … и внидє* (ВО, 186), *китъ* (ВО, 144); *ѡ лицємѣрыихъ* (ГВЄ, 86 зв.), *пришмдъшаꙗ съ нєю жидовы* (ГВЄ, с. 162).

Пор. ще в графіті XII ст. на стінах Софії Київської *єлы* — скорочена форма прислівника *єлико* ‘якщо’ [Корнієнко 2015, с. 143].

3. Зближення артикуляції ненаголошених [е], [и]. Явище зближення артикуляції ненаголошених [е], [и] поширене в більшості говірок української мови [АУМ, І, с. 41–44]. У сучасній українській мові така реалізація є орфоепічною нормою.

XI століття.

Відображення цього явища засвідчене в пам’ятках XI ст.: *рєчиши* (Ізб. 1073, 13), *наричєши* (Ізб. 1073, 112), *на кристѣ* (Ізб. 1076, 157), *израиливи, оучителꙗ* (Шевельов 2002, с. 665), *властилинъ* (Ізб. 1073, 130 зв.), *заимъ* (АЄ 1092, 49 зв.) – *заємъ* (АЄ 1092, 50).

XII – поч. XIII століття: *дх҃ъмь бж҃иємь* (ХА, 116зв.), *оч҃ємь прѣданиємь* (ХА, 198); *дх҃мь бж҃иємь* (ВО, 78), *въ корєнфѣ* (ВО, 169 зв.), *людємь проходꙗщємъ поющимъ* (ВО, 27), *г҃а въспѣваить* (ВО, 47 зв.); *иж*(*и*>*є*) (ГВЄ, 2 зв.), *вы ѡправдающєи* (ГВЄ, 135 зв.), *бєсѣдоующима* (ГВЄ, 3 зв.) /тут О. в. дв., де закономірне закінчення *-ема*/, *мимоходꙗщєи … мимоходꙗщии* (ГВЄ, 186 зв.).

Пор. ще в графіті XII ст. на стінах Софії Київської *ѳєлємона* < /гр. Φιλήμων/ [Корнієнко 2015, с. 24].

4. Перехід е > о після шиплячих. Для сучасної української літературної мови характерні написання й вимова [о] після шиплячих та [j] перед етимологічно твердими: *ж**о**лудь* (< *жєлудь*), *й**о**го* (< *ієго*) та відповідно [е] перед історично м’якими: *пш**е**ниця*, *книж**е**чка* (СУЛМ 1993, 50, СУЛМ 2003, 71). Явище поширене в більшості говірок української мови і засвідчене в найдавніших київських текстах.

XI століття: *чоловѣка* (Ізб. 1073, 179 зв.), *жона* (Ізб. 1076, 181 зв.), *шъпътьникъ* ‘пліткар’ (Ізб. 1076) [Шевельов 2002, с. 201].

XII – поч. XIII століття: *съвѣдѣтельствоующомоу* (ХА, 3), *имоущомоу* (ХА, 59), *мьньшомоу* (ХА, 94, 119 зв.); *стрѣгоущєомоу* (ВО, 80), *кланꙗющомъсꙗ* (ВО, 104), *просвѣщонъ* (ВО, 270); *блажонъ будєши* (ГВЄ, 117).

5. Відображення твердості / м’якості передньоязикових перед історичними дієзними. В українській мові літературною нормою є тверда вимова колишніх напівпом’якшених передньоязикових перед [е], [и]. Остаточне розв’язання давності цього процесу потребує ще подальших студій [Шевельов 2002, с. 235], однак саме в київських рукописах засвідчені, хоч і не завжди послідовно, певні закономірності написання йотованих після **л** та **н** і надрядкових над ними в позиціях, де вони були історично м’якими, а в інших випадках — ні. На це звернули

увагу історики мови та палеографи [Соколова 1930, с. 90–92; Жовтобрюх 1979, с. 253–254; Тот 1976, с. 247; Жуковская 1983, с. 21].

XI століття.

У пам'ятках XI ст. це явище засвідчено неодноразово: **веде ѥжди ... съ͡ими ... къ͡имь ... прогнѣва ... ѥжбаше ... але помьни ... молитвьникъ ... издраили** (Ізб. 1073, 8), **съѥдиениѥмь ... ꙗвьѥенѣѥ але не подълежи** (Ізб. 1073, 8 зв.), **ꙁемьѥж але гл҃а** (Ізб. 1073, 9 зв.), **ꙁемлꙗ** (Ізб. 1073, 54 зв.), **гнѥвъ** (двічі) **оу нѥго ... отъ нѥго** але **въненавидѣ ... не недостоинѣ ... не имать** (Ізб. 1073, 28 зв.). Таку ж особливість спостерігаємо й у другого писаря Архангельського Євангелія: *къ нѥмоу… ѿнѥго* але *принєси* (АЄ 1092, 78 зв.), *ослаблѥна… ослаблѥныи*, але *лєжашє* (АЄ 1092, 79), *ѿнѥлѣ*, але *нєвѣрьнъ* (АЄ 1092, 81 зв.). Цей писар послідовно накреслював **ꙗ** після [*л'*] та [*н'*], *въ ближнꙗ* (АЄ 1092, 78 зв.), *славлꙗхоу* (АЄ 1092, 79 зв.), зберігаючи при цьому **ѧ** в етимологічних написаннях *изгонѧ* (АЄ 1092, 78 зв.), *събирашасѧ* (АЄ 1092, 79), *сѣдѧща* (АЄ 1092, 79 зв.), а після шиплячих послідовно **а**, незалежно чи походить з ***ę**, чи з ***'а**: *гнаша* (АЄ 1092, 78 зв.), *ѿкрыша … чадо* (АЄ 1092, 79) [див. ще: Соколова 1930, с. 91].

XII – поч. XIII століття.

У Христинопільському Апостолі: **прѣстоупл/ениꙗ** 188, **на земли** 238, **прѣставль** 1, **съвѣдѣтельства** 4, 21, 26 зв., 80, **оуподобльшаса** 3 зв., **попы мольша же сѧ** 4 зв., **больша** 6 зв., **приѥмли** 8 зв., 25, **людьми** 13, 21, **люди** 24, **исправлю** 6, **любодѣяниꙗ** 6, **блюсти** 6 зв.; **въ нѥмь** 15, 33 зв., 73, **съ нѥими** 23 зв., **занѥ** 16, 26 зв., 36 зв., **ѿнелѣ** 30 зв., **гн҃ѧ … гн҃ьмь** 51, **прадѣдьнии вѣрѣ** 87, **к нимъ** 13, **нꙑнѣ** 5 зв., 15 зв., 21, 28, **дрѣвьнихъ** 6, 81 зв., **дн҃ьшнии дн҃ь** 19 зв., 21 зв., **вънѣшьнихъ** 34 зв., **испълнюсѧ** 10.

6. Реалізація ь, ъ перед j [і], [и]. Відзначимо ще й типову для найдавнішої русько-української писемності рису: реалізацію **ь, ъ** перед **j** > [і], [и]. Ця зміна в XI–XIII ст. була характерною передовсім для київської та галицько-волинської писемних шкіл.

XI століття.

Явище широко засвідчене в писемних пам'ятках, на що вказували неоднoразово дослідники: в Ізборнику Святослава 1073 — *поꙗлы и, приимы и* [Тот 1985, с. 138]; *отъ плодовы ихъ, вы имѧ* [Шевельов 2002, с. 354]. Такі вияви зафіксували ми й у текстах XI ст.: *повиты и* (РЄ XI, 5), *поиты и* (РЄ XI, 12), *прииты и руку* (РЄ XI, 15), *нарєкути имѧ* (РЄ XI, 4 зв.); *вы истиноу* (АЄ 1092, 1 зв.), *вы имѧ* (АЄ 1092, 15 зв.), *пояты и* (АЄ 1092, 154), *прииты и на руку* (АЄ 1092, 156 зв.), *почьтєти и оц҃ь* (АЄ 1092, 11 зв.), *молѧхоути и гл҃юще* (АЄ 1092, 31 зв.), *и оубиюти и* (АЄ 1092, 38 зв.), *и дасти и мт҃ри* (АЄ 1092, 51), *и назирахоути и кънижници …ащє …исцилить и* (АЄ 1092, 51 зв.), *вѧзахоути и оужи жєлєзны* (АЄ 1092, 56).

XII – поч. XIII століття: *молѧхоути и* (ХА, 12), *молѧхомы имы* (ХА, 23), *оубьюти и* (ХА, 28зв.), *ѿѣшити и* (ХА, 31 зв.); *помажють и* (ВО, 174), *вѣнчалы и* (ВО, 155 зв.), *прияты и* (ВО, 162).

Такі написання безсумнівно вказують на своєрідну (невідому іншим руським теренам) вимову писцями, вихідцями із Руси-України, колишніх напружених зредукованих **ь** та **ъ**. Очевидно, зазначене вище явище варто пояснювати намаганням писаря відобразити місцеву руську (українську) вимову, пов'язану із долею редукованих ь + j > ъ̂ + ъ̂ (и) + j, ъ + j > ъ̂ + ъ̂ (ы) + j, які в протоукраїнських діалектах мали окремий шлях розвитку: **ŭ** та **ĭ** перед **j** в **ъ** та **ь** не перейшли, а зберегли вимову, близьку до [*і*], [*ы*] [Шевельов 2002, с. 112], що і являло виразну особливість руcько-української писемності, починаючи від другої половини XI ст.

7. Перехід початкового *е* > *о*. В українській мові і її говорах є закономірним виявом, початки якого засвідчено в текстах XI ст.

XI століття: *одъва* (Ізб. 1073, 107), *одинъ* (Ізб. 1076, 168), *одного* (Ізб. 1076, 240), *ѡдиныи* (Ізб. 1076, 127);

XII – поч. XIII століття: *вы одино єстѣ* (ХА, 203).

Морфологічний рівень

У найдавніших церковнослов'янських текстах відображено (хоч і меншою мірою) і морфологічні риси.

1. Флексія давального відмінка *-ові, -еві*. Флексія **-ові**, **-еві** — типова для південно-східного наріччя та для більшості подільських і волинських говірок української мови [ІГУМ 1980, с. 137]. Це закінчення є нормою української літературної мови і вживається в Д. та М. відм. паралельно з **-у**, **-ю**.

XI століття.

У церковнослов'янських пам'ятках руcько-української редакції вже в XI ст. такі дієслівні фіналі досить часто вживані й дуже рідко, переписуючи з південнослов'янських протографів, писці їх виправляли на **-у**, **-ю**, як то нерідко траплялося в писарській практиці на тогочасних землях Білорусі, Новгорода та в Московії: *иосифови* (РЄ XI, 4); *авраамови* (ОЄ 1056–1057, 254), *иродови* (ОЄ 1056–1057, 287), *моужєви* (ОЄ 1056–1057, 269), усього таких написань у пам'ятці 82 [Запаско 1995, с. 125]; *мѡусєови* (Ізб. 1073, 64), *петрови* (Ізб. 1073, 239 зв.), *господєви* (Ізб. 1073, 29 зв.), *израилєви* (Ізб. 1073, 51 зв.); *конєви* (Ізб. 1076, 2), *моужєви* (Ізб. 1076, 159 зв.), *олтарєви* (Ізб. 1076, 188 зв.); *андрєови* (АЄ 1092, 11 зв.), *архирєови* (АЄ 1092, 11 зв.), *иродови* (АЄ 1092, 54 зв.), *иєрєови* (АЄ 1092, 78 зв.), *синови* (АЄ 1092, 87 зв.), *петрови* (АЄ 1092, 95 зв.), *иосифови* (АЄ 1092,

112 зв.), *ѡанови* (АЄ 1092, 157 зв.), *моужєви* (АЄ 1092, 18, *кєсарєви* (АЄ 1092, 42).

Пор. ще в графіті XI ст. на стінах Софії Київської: *петровви, иванъви* [Нікітенко, Корнієнко 2009, с. 422, 427], *андрєєв*[*и*] [Корнієнко 2011, с. 16].

XII – поч. XIII століття: *гв҃и* (ХА, 4 зв.), *павълови* (ХА, 13, 32), *тимофеовѣ* (ХА, 9 зв.); *сн҃ови* (ГВЄ, 9), *мировї* (ГВЄ, 26), *кѣсарєви* (ГВЄ, 78).

Подаючи приклади з рукописів, ми свідомі того, що місцеві писці могли такі форми копіювати і з давньоболгарських та македонських протографів. Однак незаперечним є й те, що ці субстантиви підтримувалися місцевим мовним узусом, який в українській писемності дедалі більше ставав помітнішим (наприклад, у графіті Софії Київської закінчення **-ові**, **-еві** є панівним), тоді, як у білоруській та російській мовах флексія **-у** / **-ю** стала єдиною для цієї відмінкової форми [Німчук 2001, с. 692].

2. Відображення форм кличного відмінка. Форма кличного відмінка в найдавніших переписуваних церковнослов'янських текстах на теренах Південної Руси впала на благодатний ґрунт, оскільки була поширеною в тогочасному мовленні русинів-українців і стала нормою літературної мови.

XI століття: *рабє, родє, дроужє, чловѣчє, сыноу* (ОЄ 1056–1057, 3); *братє* (Ізб. 1073, 28 зв.),*влд҃ко* (АЄ 1092, 156 зв.), *дроужє* (АЄ 1092, 45), *дш҃є* (АЄ 1092, 59 зв.), *жєно* (АЄ 1092, 60 зв.), *захариє* (АЄ 1092, 166).

Пор. ще в графіті XI ст. на стінах Софії Київської: *влдыко* [Корнієнко 2015, с. 55].

XII – поч. XIII століття: *саулє братє* (ХА, 26), *агрипо цр҃ю* (ХА, 33 зв.), *съвьрстьницє* (ХА, 230); *законодавьцю мосѣю* (ВО, 3 зв.), *ст҃ая дв҃цє* (ВО, 7 зв.), *невѣсто* (ВО, 91), *пєтрє* (ВО, 134), *стѣно … славо* (ВО, 10); *иосифє* (ГВЄ, 4), *фарисѣю слѣпчє* (ГВЄ, 70).

Пор. ще в графіті XII ст. на стінах Софії Київської: *коупри*[*ѧ*]*нє* [Корнієнко 2015, с. 55].

3. Флексія -ѣ (> і) у Р. відм. одн. іменників *jā-основи. Іменники колишніх **-ja*-основ у Р. відм. однини мали успадковану праслов'янську флексію ***-ě** [Шахматов 1957, с. 74–75], яка на українському мовному ґрунті закономірно змінилася в **-і**. У сучасній українській мові такі субстантивні форми є нормою [ІУМ 1979, с. 75].

XI століття.

Такі форми відображені у найдавніших писемних пам'ятках: *ст҃ыи недѣлѣ* (РЄ XI, 1 зв.), *ни єдино пользѣ* (РЄ XI, 2), *творите стьзѣ єго* (РЄ XI, 9 зв., 10 зв.); *нєдѣлѣ* (АЄ 1092, 86 зв.), *прр*^{о}*чицѣ* (АЄ 1092, 157), *мч҃нцѣ* (АЄ 1092, 169), *захариѣ* (АЄ 1092, 167).

XII – поч. XIII століття: *ѿ чашѣ* (ХА, 158 зв.); *нє имѣша зємлѣ* (ГВЄ, 52 зв.).

4. Усічені дієслівні форми 3 особи однини. У сучасній українській літературній мові [ІГУМ 1980, с. 203–204] та її діалектах [Kuraszkiewicz 1985, с. 208] характерним дієслівним закінченням 3-ї особи однини є **-е**, що постало, очевидно, у праслов'янську добу (про що свідчить поширення його в білоруській мові, північно- та південноросійських говірках, західно- та південнослов'янських мовах (за винятком болгарської) [Борковский, Кузнецов 1965, с. 314–315; ІГУМ 1962, с. 333].

XI століття.

Найдавніші писемні свідчення цієї морфологічної риси відомі від кінця XI ст. [ГМБМ 1979, с. 244; Карский 1956, с. 256]. У пам'ятках руського-української редакції ми засвідчили такі випадки: *напишє* (ОЄ 1056–1057, 294 зв.); *нарицає* (Ізб. 1073, 7 зв.), *бүдє* (Ізб. 1073, 10 зв.), *съвьршає* (Ізб. 1073, 12 зв.), *бываєт* (Ізб. 1073, 15), *да си покоушає* (Ізб. 1073, 17 зв.), *трѣбує* (Ізб. 1073, 29), *писано бо є* (Ізб. 1073, 40), *оубиває* (Ізб. 1073, 111).

XII – поч. XIII століття: *бл҃говѣстоує* (ХА, 1 зв.), *что є смотрєниє* (ХА, 214 зв.), *моиси пишє* (ХА, 121 зв.), *никто можє* (ХА, 159); *вєличає* (ВО, 13 зв.), *оубьє вы* (ВО, 200), *что є тобѣ* (ВО, 194).

Деякі дослідники наявність давньої флексії **-е** в білоруській та українській мовах тлумачать польським впливом [Якаўлеў 1983, с. 105]. Проте наявність численних виявів цієї зміни в пам'ятках уже XI ст., коли вплив польської мови на українську та білоруську був малоймовірним, ця теза не видається нам слушною.

5. Займенникові форми Д. та М. відм. *тобѣ, собѣ.* В українській мові особовий (*ти*) та зворотний (*себе*) займенники у формі Д. відм. одн. успадкували форми з кореневим -о- (*тобѣ, собѣ*), які були відомі ще в праслов'янській прамові-основі [ІГУМ 1980, с. 159, 254]. Саме такі форми активно вживали руські писарі.

XI століття.

Написання *тобѣ, собѣ* засвідчені в усіх церковнослов'янських текстах руського-української редакції XI ст., переписаних у Києві [Запаско 1995, с. 127, 133, 155, 160]. Наприклад, в Архангельському Євангелії 1092 р. М.А. Соколова зафіксувала форм з кореневим **-о-**: *тобѣ* (17), *собѣ* (8) [Соколова 1930, с. 114, 127].

З часом у пізніших текстах XII–XIII ст., особливо в староукраїнську добу, вони домінують, витіснивши форми *тєбѣ, сєбѣ* майже повністю.

XII – поч. XIII століття: *тобѣ* (ХА, 3 зв., 20 зв., 28 зв., 29 зв., 47, 95,..), *собѣ* (ХА, 12 зв., 21, 23 зв., 27 зв., 47, 70 зв.,..); *тобѣ* (ГВЄ, 48 зв., 50 зв., 64 зв., 66 зв., 73 зв., 74 зв., 80 зв., 81, 92 зв.,..), *собѣ* (ГВЄ, 14-2, 60, 108, 175 зв., *(ѡ) собѣ* 17-2, 18, 27, 79 зв., 84 зв., 101,..).

Висновки. Запропоновані в дослідженні факти доповнюють матеріали попередніх студій щодо відображення особливостей живої русько-української мови (узусу) в писемних текстах від XI ст.

Проводячи дослідження, ми прагнули не лише перевірити попередні висновки, але й змінити парадигму дослідження.

Незважаючи на прогрес досліджень у царині славістики, досі побутує теза про спільність мови східних слов'ян аж до XIV ст., а церковнослов'янська після прийняття християнства на величезних теренах Руси до того ж таки XIV ст. мала одну редакцію — «древнерусскую / русскую / восточнославянскую». Ця теза, створена ще в XIX ст. й фактично спростована вченими різних країн, постійно повертається в науковому наративі під впливом російської ідеології та слугує інструментом політичної експансії, яка відновлює нібито «вічну культурну східнослов'янську спільноту».

У своїй студії пропонуємо інший підхід. Зважаючи на культурно-мовну ситуацію в Русі в XI ст. та приймаючи факт, що церковнослов'янська мова хоч і була іншомовною структурою, але освічені руські писарі вважали її не просто зрозумілою, але й такою, що почасти відображала риси рідної говірки. Пам'ятаємо, що навіть і тепер писемна форма національної мови є більш вишуканою, так би мовити, правильнішою, ніж повсякденне усне мовлення.

У церковнослов'янській мові, отже, знаходимо ті самі риси, які відображені в збережених донині коротких текстах, написаних своєю мовою предками нинішніх українців — на стінах Софійського собору в Києві. Вважаємо, що норма літературної української мови формувалася поступово, двоколійно: мовні засоби зі світських текстів дали поштовх для виокремлення подібних рис у церковнослов'янських текстах, і навпаки — деякі прийоми писарів, які готували тексти церковнослов'янською мовою, проникали у світську писемність.

Аналіз точно датованих і локалізованих (вони зафіксовані в текстах, створених у київських скрипторіях) церковнослов'янських текстів XI ст., збережених в оригіналах (Реймське Євангеліє I пол. XI ст., Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр., Ізборники Святослава 1073 і 1076-го років, Архангельське Євангеліє 1092 р., а також показових у плані відображення українських діалектних рис пам'яток XII – поч. XIII ст. — Христинопільський Апостол, Віденський Октоїх, Галицько-Волинське Євангеліє), виокремлення в них мовних особливостей та зіставлення їх із сучасними, які є нормативними в українській літературній мові, можуть бути підставовими для виокремлення найдавнішого періоду функціонування русько-української літературно-писемної мови вже від XI ст. Такий підхід уможливлює простежити постання (перші фіксації) та формування (кількісні вияви) української мовної норми.

У різних рукописах кількість таких виявлених явищ різна — від поодиноких до кількох десятків, а в XII ст. й до сотні, але безсумнівним є те, що вони мали розвиток у подальшій українській писемній традиції.

Ми свідомі того, що деякі засвідчені риси могли бути спільними й для інших східнослов'янських мов, наприклад, перехід **е > о** після шиплячих, уживання редукованих закінчень у дієслівних формах III ос. одн. відомі і в білоруській. Але локалізація рукописів та ширший контекст інших виявлених рис дають змогу в такий спосіб, певною мірою, простежити появу місцевої руської (української) розмовної стихії як елемента орфографічної норми.

Питання норми має в цьому контексті вирішальне значення: на наш погляд, початки літературної мови повинні бути пов'язані власне з появою першої норми цієї мови.

І хоч оригінальних руських-українських текстів найдавнішої писемної доби дуже мало, усе ж таки є підстави кваліфікувати засвідчені риси (повторювані впродовж кількох десятків років XI століття) як упровадження цієї діалектної узусної стихії на письмі, а відповідно й становлення української літературної норми від XI століття.

ДЖЕРЕЛА

АЄ 1092 — Архангельское Евангелиє 1092 года. Исследования, древнерусский текст, словоуказатели / изд. подгот. Л.П. Жуковская, Т.Л. Миронова. Москва, 1997.

АУМ — Атлас української мови: у 3 т. Київ, 1984–2001.

ВО — Віденський Октоїх. Codex Vindobonensis Slavikus 37. Видання факсимільного типу. Київ: Горобець, 2019.

ГВЄ — Галицько-Волинське Євангеліє. Зберігається в бібліотеці Державної Третьяковської галереї (Росія), ГТГ К-5348.

Ізб. 1073 — Изборник Святослава 1073 года. Факсимильное издание. Москва, 1983.

Ізб. 1076 — Изборник 1076 года / изд. подгот. В.С. Голышенко, Е.Ф. Дубровина, В.Г. Демьянов, Г.Ф. Нефедов. Москва, 1965.

ОЄ 1056–1057 — Остромирово Євангєліє 1056–1057 г. Фотолитографическое издание. Санкт-Петербургъ, 1889.

РЄ XI — Реймське Євангеліє. Видання факсимільного типу. Дослідження: у 2 т. Київ, 2019.

СРЯ 1975 — Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 1 / ред. С.Г. Бархударов. Москва, 1975.

СДЯ 1988 — Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / под ред. Р.И. Аванесова. Москва, 1988. Т. 1.

ХА — Христинопільський Апостол. 291 арк. Зберігається у фондах Львівського історичного музею (Рук. 39), 8 арк. у Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського в Києві.

STL 1988 — Słownik terminów literackich / pod. red. J. Sławińskiego. wyd. 2. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1988.

LEGEND

АЄ 1092 — Zhukovskaya, L.P., Mironov, T.L. (Eds.). (1997). *Archangel Gospel of 1092. Studies, Old Russian text, word indexes*. Moscow (in Church Slavonic).

АУМ — *Atlas of the Ukrainian language: in 3 volumes*. (1984–2001) (in Ukrainian).

ВО — *Oktoich of Vienna. Codex Vindobonensis Slavikus 37*. Faximile. (2019). Kyiv (in Church Slavonic).

ГВЄ — *Galician-Volyn Gospel*. It is kept in the library of the State Tretyakov Gallery (Russia), GTG K-5348 (in Church Slavonic).

Ізб. 1073 — *Svyatoslav's collection of 1073*. Faximile. (1983). Moscow (in Church Slavonic).

Ізб. 1076 — *Svyatoslav's collection of 1076*. (1965). Moscow (in Church Slavonic).

ОЄ 1056–1057 — *Ostromyrov Gospel of 1056–1057*. Photolithographic edition. (1889). Saint Petersburg (in Church Slavonic).

РЄ XI — *Rheims Gospel*. Facsimile edition. Research: in 2 volumes. (2019). Kyiv (in Church Slavonic).

СРЯ 1975 — *Dictionary of the Russian language in the 11th–17th centuries*. Issue. 1. (1975). Moscow (in Russian).

СДЯ 1988 — Avanesov, R.I. (Ed.). (1988). *Dictionary of the Old Russian language (11th–14th centuries)*. Vol. 1. Moscow (in Russian).

ХА — *Khrystynopil Apostle*. 291 sheets. Kept in the funds of the Lviv Historical Museum (Ruk. 39), 8 sheets. in the National Library of Ukraine named after V. Vernadskyi in Kyiv (in Church Slavonic).

STL 1988 – Sławiński, J. (Ed.). 91988). *Dictionary of literary terms*. Wroclaw–Warsaw– Krakow–Gdansk–Lodz (in Polish).

ЛІТЕРАТУРА

1. Бандарэнка Т.П. Літаратурная мова // Беларуская мова. Энцыклапедыя. Мінск, с. 312.
2. Борковский В.И., Кузнецов П.С. Историческая грамматика русского языка. Москва, 1965.
3. Бугайський Я. Неспроможна держава. Інструкція з розшматування Росії. Київ, 2022.
4. Бузук П.О. Про мову найдавнішої української євангелії // Записки історико-філологічного відділу УАН. Кн. 12. 1927. С. 4–25.
5. Вэкслер П. Гістарычная фаналогія беларускае мовы. Мінск, 2004.
6. Виноградов В.В. Избранные труды. История русского литературного языка. Москва, 1978.
7. Горбач О. Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку // Горбач О. Зібрані статті. ІІІ: Історія української мови. Мюнхен, 1993. С. 45–52.
8. Горбач О. Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських // Історія української мови. Хрестоматія. Київ, 1996. С. 206–225.
9. Горшков А.И. История русского литературного языка. Москва, 1969.
10. Гухман М.М. Литературный язык // Лингвистический энциклопедический словарь. Москва, 1990.
11. Дурново Н.Н. Хрестоматия по истории русского языка. Москва, 1914.
12. Едличка А. Проблематика нормы и кодификация литературного языка в отношении к типу литературного языка // Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах. Москва, 1976. С. 18–29.
13. Єрмоленко С.Я. Літературна мова // Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2004.
14. Ефимов А.И. История русского литературного языка. Москва, 1955.
15. Живов В.М. История языка русской письменности: в 2 т. Москва, 2017.
16. Жовтобрюх М.А. Фонетика // Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови. Фонетика. Київ, 1979. С. 65–329.

17. Жуковская Л.П. Апракос Мстислава Великого – рукопись конца XI (рубежа XI–XII) века // Апракос Мстислава Великого / изд. подг. Л.П. Жуковская, Л.А. Владимирова, Н.П. Панкратова. Москва, 1983. С. 3–28.
18. Зализняк А.А. Древненовгородский диалект. 2-е изд., перераб. с учетом материала находок 1995–2003 гг. Москва, 2004.
19. Запаско Я.П. Українська рукописна книга. Львів, 1995.
20. Иванов В.В. Древнерусский язык // Лингвистический энциклопедический словарь. Москва, 1990. С. 143.
21. Иванов В.В., Сумникова Т.А., Панкратова Н.П. Хрестоматия по истории русского литературного языка. Москва, 1990.
22. Історична граматика української мови / О. Безпалько, М. Бойчук, М. Жовтобрюх, С. Самійленко, І. Тараненко. Київ, 1962 (у тексті — **ІГУМ 1962**).
23. Історична граматика української мови / М.А. Жовтобрюх, О.Т. Волох, С.П. Самійленко, І.І. Слинько., 1980 Київ (у тексті — **ІГУМ 1980**).
24. Історія української мови. Морфологія / С.П. Бевзенко, А.П. Грищенко, Т.Б. Лукінова, В.В. Німчук, В.М. Русанівський, С.П. Самійленко. Київ, 1979 (у тексті – **ІУМ 1979**).
25. Камчатнов А.М. Хрестоматия по истории русского литературного языка. Москва, 2009.
26. Карский Е.Ф. Белорусы – Язык белорусского народа. Вып. II. Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском языке. Вып. III. Очерки синтаксиса белорусского языка. Москва, 1956.
27. Карский Е.Ф. Что такое древнее западнорусское наречие // Труды по белорусскому и другим славянским языкам. Москва, 1962.
28. Киянова О.Н. Поздние летописи в истории русского литературного языка: конец XVI – начало XVIII веков. Санкт-Петербург, 2010.
29. Ковалевская Е.Г. История русского литературного языка. Москва, 1978.
30. Кожин А.Н. История русского литературного языка. Хрестоматия. Москва, 1989.
31. Колесса О. Погляд на історію української мови. Інавґураційний виклад, виголошений в Українському В. Університеті в Празі дня 23 жовтня 1921. Прага, 1924.
32. Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. III. Центральна нава. Київ, 2011.
33. Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. IV. Приділ архангела Михаїла. Київ, 2015.
34. Крамко І.І., Булыка А.М., Жураўскі А.І. Гістарычная марфалогія беларускай мовы. Мінск, 1979 (у тексті — **ГМБМ 1979**).
35. Крымскій А. Украинская граматика: Научно-практический курсъ сознательного изучения центрально-украинской рѣчи, освѣщенный указаними на важнѣйшие моменты изъ истории развития малорускаго язика начиная съ XI вѣка, особенно изъ истории нарѣчия восточно-малорусскаго (лѣтописнаго киево-чернигово-переяславскаго). Т. I. Москва, 1907.
36. Курс історії української літературної мови / за ред. І.К. Білодіда. Київ, 1958. Т. 1 (у тексті — **Курс 1958**).
37. Лакиер А.Б. История титула государей России // Журнал Министерства народного просвещения. 1847. № 10–12. С. 81–156.
38. Ларин Б.А. Лекции по истории русского литературного языка. Москва, 1975.
39. Мещерский Н.А. История русского литературного языка. Ленинград, 1985.
40. Мойсієнко В.М. Історична діалектологія української мови. Північне (поліське) наріччя. Київ, 2016.

41. Нікітенко Н.М., Корнієнко В.В. Найдавніші графіті Софії Київської та датування собору // Софійські читання. Вип. 4. Київ, 2009. С. 417–443.
42. Німчук В.В. Літературні мови Київської Русі // Історія української культури: у 5 т. Київ, 2001. Т. 1. С. 694–708.
43. Німчук В.В. Походження української мови // Етнічна та етнокультурна історія України. Київ, 2005. Т. І, кн. 2. С. 351–468.
44. Німчук В. Українська Четья 1489 року. Житомир, 2015.
45. Николаев С., Тер-Аванесова О., Толстая М. Вокализм праславянских говоров в праславянской перспективе // Славянское языкознание. XV Международный съезд славистов. Доклады российской делегации. Минск, 2013. С. 99–140.
46. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ, 1995.
47. Півторак Г. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. Київ, 1988.
48. Півторак Г. Деякі методологічні проблеми дослідження історії української мови на сучасному етапі // Український глотогенез: Матеріали Міжнародної наукової конференції. Житомир, 2015. С. 5–18.
49. Плотнікаў Б.А., Антанюк Л.А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум. Мінск, 2003.
50. Плющ П.П. Історія української літературної мови. Київ, 1971.
51. Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів на сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення. 2-е доп. вид. Прага, 1927.
52. Смирнова К.А. «Проста мова» как лингвистический феномен (реконструкция глагольной системы на материале Евангелия Тяпинского): автореф. дисс. канд наук. Москва, 2011. URL: https://www.dissercat.com/content/prosta-mova-kak-lingvisticheskii-fenomen/read.
53. Соколова М.А. К истории русского языка в XII в. // Известия по русскому языку и словесности. Ленинград, 1930. Т. III, кн. 1. С. 75–135.
54. Станкевіч Я. Доля мовы беларускае (яе вонкашняя гісторыя) у розныя пэрыяды гісторыі Беларусі // Станкевіч Я. Збор твораў: у 2 т. Менск, 2002. С. 48–61.
55. Сучасна українська літературна мова / за ред. А.П. Грищенка. Київ, 1993 (у тексті — **СУЛМ 1993**).
56. Тот И. Житие Феклы // Studia slavica. Academiae scientiarum hungaricae. Budapest, 1976. T. XXII, f. 3–4. P. 245–256.
57. Тот И. Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв. София, 1985.
58. Трубачев О.Н. В поисках единства. Мысли по случаю тысячелетия русской культуры // Прометей. Т. 16. Москва, 1990. С. 6–30
59. Унбегаун Б. Историческая грамматика русского языка и ее задачи // Язык и человек. Москва, 1970. С. 262–267.
60. Успенский Б.А. История русского литературного языка (XI–XVII вв.). Будапешт, 1988.
61. Успенский Б.А. История русского литературного языка (XI–XVII вв.). 3-е изд., испр. и доп. Москва, 2002.
62. Филин Ф. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Ленинград, 1972.
63. Шакун Л.М. Старабеларуская літаратурная мова // Беларуская мова. Энцыклапедыя. Мінск, 1994. С. 531–533.
64. Шевельов Ю. Чому общерусский язик, а не вібчоруська мова // Шевельов Ю. Вибрані праці. Мовознавство. Кн. 1. Київ, 2009. С. 382–411.
65. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків, 2002.
66. Якаўлеў С.М. Польскія элементы ў сістэме назоўніка ў старабеларускай мове // Весці АН БССР. 1983. № 6. С. 97–103.

67. Getka J. U progu modernizacji. Ruskojęzyczne drukarstwo bazyliańskie XVIII wieku. Warszawa, 2017.
68. Getka J., Darcyewska J. Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy. Warszawa, 2023.
69. Getka J., Moisiienko V. Origins of the Ukrainian literary language in the context of the polish hypothesis on genesis polish literary language // Українська полоністика, 2020. № 17. С. 27–39.
70. Jaworski S. Terminy literackie // WSiP. 1990.
71. Kuraszkiewicz W. Tło społeczne rozwoju polskiego języka literackiego // Kuraszkiewicz W. Polski język literacki. Warszawa – Poznań, 1968. S. 129–179.
72. Pipes R. Rosja carów. Warszawa, 2006.
73. Toporišič J. Enciklopedija slovenskega jezika / red. K. Dolinar. Lublana: Cankarjeva založba, 1992.
74. Urbańczyk S. W sprawie polskiego języka literackiego. 1. O dawności dialektu kulturalnego // Język Polski, 1950. T. XXX, z. 3. S. 97–109.
75. Walczak B. Geneza polskiego języka literackiego // Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja. 1994. № 3 (27). S. 35–47.

REFERENCES

1. Bondarenko, T.P. Literary language. *Belarusian language. Encyclopedia*. Minsk. P. 312 (in Belarusian).
2. Borkovsky, V.I., Kuznetsov, P.S. (1965). *Historical grammar of the Russian language*. Moscow (in Russian).
3. Bugaiskyi, Ja. (2022). *Unsustainable state. Instructions for unraveling Russia*. Kyiv (in Ukrainian).
4. Buzuk, P.O. (1927). About the language of the oldest Ukrainian gospel. *Records of the historical and philological department of the Ukrainian Academy of Sciences*. Vol. 12. P. 4–25 (in Ukrainian).
5. Veksler, P. (2004). *Historical phonology of the Belarusian language*. Minsk (in Belarusian).
6. Vinogradov, V.V. (1978). *Selected works. History of the Russian literary language*. Moscow (in Russian).
7. Horbach, O. (1993). Principles of periodization of the history of the Ukrainian literary language and stages of its development. Horbach, O. *Collected articles. III: History of the Ukrainian language*. Munich. P. 45–52 (in Ukrainian).
8. Horbach, O. (1996). Genesis of the Ukrainian language and its position among other Slavic languages. *History of the Ukrainian language. Reader*. Kyiv. P. 206–225 (in Ukrainian).
9. Gorshkov, A.I. (1969). *History of the Russian literary language*. Moscow (in Russian).
10. Gukhman, M.M. (1990). Literary language. *Linguistic encyclopedic dictionary*. Moscow (in Russian).
11. Durnovo, N.N. (1914). *Reader on the history of the Russian language*. Moscow (in Russian).
12. Edlichka, A. (1976). Problems of the norm and codification of the literary language in relation to the type of the literary language. *Problems of the norm in Slavic literary languages in synchronous and diachronic aspects*. Moscow. Pp. 18–29 (in Russian).
13. Yermolenko, S.Ya. (2004). Literary language. *Ukrainian language. Encyclopedia*. Kyiv (in Ukrainian).
14. Efimov, A.I. (1955). *History of the Russian literary language*. Moscow (in Russian).
15. Zhivov, V.M. (2017). *History of the language of Russian writing*: in 2 volumes. Moscow (in Russian).
16. Zhovtobryukh, M.A. (1979). Phonetics. *Zhovtobryukh, M.A., Rusanivskyi, V.M., Sklyarenko, V.G. History of the Ukrainian language. Phonetics*. Kyiv. P. 65–329 (in Ukrainian).

17. Zhukovskayaб L.P. Aprakos of Mstislav the Great — a manuscript of the end of the 11th (border of the 11th–12th) centuries. Vladimirova, L.A., Pankratov, N.P. (Eds.). (1983). *Aprakos of Mstislav the Great*. Moscow. P. 3–28 (in Russian).
18. Zaliznyak, A.A. (2004). *Old Novgorod dialect*. 2nd ed., revised. taking into account the material found in 1995–2003. Moscow (in Russian).
19. Zapasko, J.P. (1995). *Ukrainian handwritten book*. Lviv (in Ukrainian).
20. Ivanov, V.V. (1990). Old Russian language. *Linguistic encyclopedic dictionary*. Moscow. P. 143 (in Russian).
21. Ivanov, V.V., Sumnikova, T.A., Pankratova, N.P. (1990). *Reader on the history of the Russian literary language*. Moscow (in Russian).
22. Bezpalko, O., Boychuk, M. etc. (1962). *Historical grammar of the Ukrainian language*. Kyiv (in the text — **ІГУМ 1962**) (in Ukrainian).
23. Zhovtobryukh, M.A., Volokh, O.T. etc. (1980). *Historical grammar of the Ukrainian language*. Kyiv (in the text — **ІГУМ 1980**) (in Ukrainian).
24. Bevzenko, S.P., Hryshchenko, A.P. etc. (1979). *History of the Ukrainian language. Morphology*. Kyiv (in the text — **ІУМ 1979**) (in Ukrainian).
25. Kamchatnov, A.M. (2009). *Reader on the history of the Russian literary language*. Moscow (in Russian).
26. Karsky, E.F. (1956). *Belarusians — The language of the Belarusian people*. Issue. II. Historical essay on word formation and inflection in the Belarusian language. Issue. III. Essays on the syntax of the Belarusian language. Moscow (in Russian).
27. Karsky, E.F. (1962). What is the ancient Western Russian dialect. *Works on Belarusian and other Slavic languages*. Moscow (in Russian).
28. Kiyanova, O.N. (2010). *Late chronicles in the history of the Russian literary language: the end of the 16th – the beginning of the 18th centuries*. St. Petersburg (in Russian).
29. Kovalevskaya, E.G. (1978). *History of the Russian literary language*. Moscow (in Russian).
30. Kozhin, A.N. (1989). *History of the Russian literary language. Reader*. Moscow (in Russian).
31. Kolessa, O. (1924). *A look at the history of the Ukrainian language*. Inaugural lecture delivered at the Ukrainian V. University in Prague on October 23, 1921. Prague (in Ukrainian).
32. Kornienko, V.V. (2011). *The corpus of graffiti of Sophia of Kyiv (XI – beginning of XVIII centuries)*. Part III. Central nave. Kyiv (in Ukrainian).
33. Kornienko, V.V. (2015). *The corpus of graffiti of Sophia of Kyiv (XI – beginning of XVIII centuries).* Part IV. Allotment of Archangel Michael. Kyiv (in Ukrainian).
34. Kramko, I.I., Bulyka, A.M., Zhuravskii, A.I. (1979). *Historical morphology of the Belarusian language*. Minsk (in the text — **ГМБМ 1979**) (in Belarusian).
35. Krymsky, A. (1907). *Ukrainian Grammar*. Vol. I. Moscow (in Russian).
36. Bilodid, I.K. (Ed.). (1958). *Course of the history of the Ukrainian literary language*. Kyiv. Vol. 1 (in Ukrainian).
37. Lakier, A.B. (1847). The history of the title of sovereigns of Russia. *Journal of the Ministry of National Education, 10–12*, 81–156 (in Russian).
38. Larin, B.A. (1975). *Lectures on the history of the Russian literary language*. Moscow (in Russian).
39. Meshchersky, N.A. (1985). *History of the Russian literary language*. Leningrad (in Russian).
40. Moisienko, V.M. (2016). *Historical dialectology of the Ukrainian language. Northern (Polish) dialect*. Kyiv (in Ukrainian).
41. Nikitenko, N.M., Kornienko, V.V. (2009). The oldest graffiti of Sophia of Kyiv and the dating of the cathedral. *Sofia Readings*. Vol. 4. Kyiv. P. 417–443 (in Ukrainian).

42. Nimchuk, V.V. (2001). Literary languages of Kyivan Rus. *History of Ukrainian culture*: in 5 vols. Kyiv. Vol. 1. Pp. 694–708 (in Ukrainian).
43. Nimchuk, V.V. (2005). The origin of the Ukrainian language. *Ethnic and ethnocultural history of Ukraine*. Kyiv. Vol. I, b. 2. P. 351–468 (in Ukrainian).
44. Nimchuk, V. (2015). *Ukrainian Chetya of 1489*. Zhytomyr (in Ukrainian).
45. Nikolaev, S., Ter-Avanesova, O., Tolstaya, M. (2013). Vocalism of Proto-Slavic dialects in the Proto-Slavic perspective. *Slavic Linguistics*. XV International Congress of Slavists. Reports of the Russian delegation. Minsk. Pp. 99–140 (in Russian).
46. Ohienko, I. (1995). *History of the Ukrainian literary language*. Kyiv (in Ukrainian).
47. Pivtorak, G. (1988). *Formation and dialectal differentiation of the Old Russian language*. Kyiv (in Ukrainian).
48. Pivtorak, G. (2015). Some methodological problems of the study of the history of the Ukrainian language at the modern stage. *Ukrainian Glotogenesis: Materials of the International Scientific Conference*. Zhytomyr. P. 5–18 (in Ukrainian).
49. Plotnikov, B.A., Antonyuk, L.A. (2003). *Belarusian language. Linguistic compendium*. Minsk (in Belarusian).
50. Plyushch, P.P. (1971). *History of the Ukrainian literary language*. Kyiv (in Ukrainian).
51. Smal-Stocki, S. (1927). *Development of views on the family of Slavic languages and their mutual kinship*. 2nd supplement kind. Prague (in Ukrainian).
52. Smirnova, K.A. (2011). *"Prosta Mova" as a Linguistic Phenomenon (Reconstruction of the Verb System on the Material of the Tyapinsky Gospel)*: Author. diss. Candidate of Sciences. Moscow. URL: https://www.dissercat.com/content/prosta-mova-kak-lingvisticheskii-fenomen/read. (in Russian).
53. Sokolova, M.A. (1930). On the history of the Russian language in the 12th century. *Izvestiya po russkomu yazyku i slovesnosti*. Leningrad. Vol. III, b. 1. P. 75–135 (in Russian).
54. Stankevich, Ya. (2002). The role of the Belarusian language (its external history) in different periods of the history of Belarus. *Stankevich, Ya. Collection of works* (Vols. 1–2). Minsk. P. 48–61 (in Belarusian).
55. Hryshchenko, A.P. (Ed.). (1993). *Modern Ukrainian literary language*. Kyiv (in the text — **СУЛМ 1993**) (in Ukrainian).
56. Tot. I. (1976). The life of Fekla. *Studia slavica. Academiae scientiarum hungaricae*. Budapest. Vol. XXII, f. 3–4. P. 245–256 (in Russian).
57. Tot. I. (1985). Russian edition of the Old Bulgarian language at the end of the 11th – beginning of the 12th centuries. Sofia (in Russian).
58. Trubachev, O.N. (1990). In search of unity. Thoughts on the occasion of the millennium of Russian culture. *Prometheus*. Vol. 16. Moscow. P. 6–30 (in Russian).
59. Unbegaun, B. (1970). Historical grammar of the Russian language and its tasks. *Language and people*. Moscow. P. 262–267 (in Russian).
60. Uspensky, B.A. (1988). *History of the Russian literary language (XI–XVII centuries)*. Budapest (in Russian).
61. Uspensky, B.A. (2002). *History of the Russian literary language (XI–XVII centuries)*. 3rd ed. Moscow (in Russian).
62. Filin, F. (1972). *The origin of the Russian, Ukrainian and Belarusian languages*. Leningrad (in Russian).
63. Shakun, L.M. (1994). Old Belarusian literary language. *Belarusian language. Encyclopedia*. Minsk. P. 531–533 (in Belarusian).

64. Shevelyov, Yu. (2009). Why the common Russian language, not the Vibchoruska language. *Shevelyov, Yu. Selected works. Linguistics*. Book 1. Kyiv. P. 382–411 (in Ukrainian).
65. Shevelyov, Yu. (2002). *Historical phonology of the Ukrainian language*. Kharkiv (in Ukrainian).
66. Yakovlev, S.M. (1983). Polish elements in the noun system in the Old Belarusian language. *Bulletin of the Academy of Sciences of the BSSR, 6*, 97–103 (in Belarusian).
67. Getka, J. (2017). *On the verge of modernization. Ruthenian-language Basilian printing of the 18th century*. Warsaw (in Polish).
68. Getka, J., Darcyewska, J. (2023). *Russia kidnapped? The Russian War for Ukraine's Identity*. Warsaw (in Polish).
69. Getka, J., Moisiienko, V. (2020). Origins of the Ukrainian literary language in the context of the polish hypothesis on genesis polish literary language. *Ukrainian Polonistics, 17*, 27–39 (in English).
70. Jaworski, S. (1990). Literary terms. *WSiP* . (in Polish)
71. Kuraszkiewicz, W. (1968). The social background of the development of the Polish literary language. *Kuraszkiewicz W. The Polish literary language*. Warsaw – Poznan. P. 129–179 (in Polish).
72. Pipes, R. (2006). *Russia of the Tsars*. Warsaw (in Polish).
73. Toporišič, J. (1992). *Encyclopaedia of the Slovenian language*. Ljubljana: Cankarjeva Založba (in Slovenian).
74. Urbańczyk, S. (1950). On the Polish Literary Language. 1. On the Antiquity of the Cultural Dialect. *Polish Language*. Vol. XXX, issue 3. pp. 97–109 (in Polish).
75. Walczak, B. (1994). The genesis of the Polish literary language. *Texts Two: Literary Theory, Criticism, Interpretation, № 3 (27)*, 35–47 (in Polish).

Joanna Getka, Doctor hab., Professor of the Department of Central and East European Intercultural Studies of University of Warsaw
Viktor Moisiienko, Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of NAS of Ukraine

RETHINKING RUSSIAN GLOTOGONIC MYTHS
(On the emergence of East Slavic literary languages /on the example of Ukrainian/)

The article proposes a new approach to elucidating the genesis of the literary and written languages of the Eastern Slavs. The authors start from the thesis about the origins of the literary language from the beginnings of the formation of the written norm. The norms of the Ukrainian and Belarusian languages have come a long way, but their beginnings undoubtedly date back to the period of Rus'. At the same time, we run through the idea of not only the existence of separate East Slavic languages since the XI century, but also separate revisions of the Church Slavonic language: from the 11th century — Ukrainian, somewhat later, from the 13th century — Belarusian, and not the thesis dogmatized by Russian linguists about the existence of a "Church Slavonic language Russian / East Slavic editorship" in this period. In this context, it should be emphasized that from the 11th century there are also written monuments with characteristic features of the Novgorod-Pskov idiom, which, however, remain beyond the interests of the authors of the article due to the fact that this idiom did not develop into a separate East Slavic language: the Novgorod tradition was replaced by the Moscow one.

The most valuable and reliable sources for interpreting the beginnings of the language norm are original, precisely dated and localized monuments, created both in the written language of Rus, based

on local speech, and in the Church Slavonic language. The concept is proposed on the example of Ukrainian.

Keywords: literary language, language norm, written record, East Slavic languages, editions of the Church Slavonic language.